

Unit 2

२.२.४ अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला, बालके व इतर मागास वर्ग यांच्यासाठीच्या भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेनुसार अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला, बालके व इतर मागास वर्ग यासर्व घटकांसाठी अनेक तरतुदी केल्या आहेत. त्याची चर्चा खालीलप्रमाणे करता येईल.

अ) अनुसूचित जाती व जमाती संदर्भातील तरतुदी

भारतीय संविधानातील कलम १४, १५, १६, ३७, ४०, २७५, ३२४, ३३०, ३३१, ३३४, ३३५, ३३९, ३४०, ३४१ व ३४२ मार्गदर्शक तत्वातील कलम ४६ यामध्ये अनुसूचित जाती व जमातीबाबत आरक्षणाच्या धोरणाच्या तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. या तरतुदीच्या आधारे अनुसूचित जाती-जमातीचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकास व्हावा व समताधिष्ठीत समाजरचना निर्माण व्हावी हा उद्देश आहे.

कलम १४ नुसार कायद्यापुढे सर्व जन समान आहेत. कलम १५ भेदभाव करण्यास मनाई आहे. कलम १६ नुसार सार्वजनिक सेवा व योजनांमध्ये समान संधी दिली जाईल, परंतु १९५६ ला सातव्या घटनादुरुस्तीने प्रत्येक घटक राज्याला राज्यक्षेत्रात वास्तव्याच्या आधारे ठराविक जाती-जमातींना स्वतंत्र आरक्षण देण्यासाठी कायदा करू शकते. राज्याच्या सेवामध्ये ज्या नागरिकांना मागासप्रवर्गाना पर्याप्त प्रतिनिधीत्व नाही, अशा वर्गासाठी नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी तरतूद करू शकते. राज्याच्या नियंत्रणाखालील क्षेत्रामध्ये अनुसूचित जाती-जमातींना पर्याप्त प्रतिनिधीत्व देण्यात आलेले

नसेल तर पदोन्नती देण्यासंदर्भात आरक्षण देऊ शकते. तसेच एखाद्या वर्षी आरक्षित ठेवलेल्या जागा भरल्या न गेल्यास त्या पुढीलवर्षी भरल्या जातील. कलम ३७ मध्ये सामाजिक न्यायासाठी राज्याने पार पाडावयाचे कर्तव्य सांगितले आहे तर कलम ३८ नुसार राज्य लोककल्याणासाठी संवर्धनासाठी प्रयत्नशील असेल. कलम ४७ नुसार राज्यास अनुसूचित जाती व जमातीचे राहणीमान व पोषणमान उंचावण्यासाठी आरक्षणाची स्वतंत्र तरतूद करता येऊ शकेल. कलम ३३० नुसार लोकसभेमध्ये अनुसूचित जाती- जमातीसाठी जागा राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. कलम ३३२ नुसार विधानसभेत जागा राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. कलम ३३० व ३३२ नुसार लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती व जमाती यांना राजकीय आरक्षण घटनात्मक प्राप्त झाले आहे. कलम ३३५ नुसार संघराज्यातील सर्व सेवा व पदावर हक्क सांगण्याचा अधिकार अनुसूचित जाती-जमातींना प्राप्त झाला आहे. तर कलम ३३८ व ३३९ नुसार अनुसूचित जाती-जमातीसाठी राष्ट्रीय आयोग स्थापण्याची जबाबदारी राष्ट्रपतींना दिलेली आहे व ३४० कलमानुसार हा आयोग भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या स्थितीच्या अन्वेषनाचे कार्य करेल व आपला अहवाल राष्ट्रपतींना सादर करेल. राष्ट्रपती तो संसदेच्या दोन्ही सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करेल. संविधानातील तरतूदी, महत्वपूर्ण कायदे व योजना.

कलम ३४१ :

(१) राष्ट्रपतीला कोणत्याही राज्याच्या किंवा संघराज्यक्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालाचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसूचनेद्वारे त्या राज्यात किंवा प्रकरणपरत्वे, संघराज्यक्षेत्रात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जाती म्हणून मानल्या जातील त्या जाती, वंश किंवा जनजाती अथवा जाती, वंश किंवा जनजाती यांचे भाग किंवा गट विनिर्दिष्ट करता येतील.

(२) संसदेला कायद्याद्वारे कोणतीही जात, वंश किंवा जनजाती अथवा कोणतीही जात, वंश किंवा जनजाती यांचा भाग किंवा त्यातील गट खंड (१) खाली काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जातींच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा त्यामधून वगळता येईल, पण उक्त खंडाखाली काढलेल्या अधिसूचनेत नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे पूर्वोक्तानुसार असेल त्याहून अन्यथा रद्दक केला जाणार नाही.

कलम ३४२ :

(१) राष्ट्रपती कोणत्याही राज्याच्या किंवा संघराज्यक्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालाचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसूचनेद्वारे, त्या राज्यात किंवा प्रकरणपरत्वे, संघक्षेत्रात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जनजाती म्हणून मानल्या जातील त्या जनजाती

किंवा जनजाती-समाज अथवा जनजाती किंवा जनजाती समाज यांचे भाग किंवा त्यातील गट विनिर्दिष्ट करता येतील.

(२) संसदेला कायद्याद्वारे कोणतीही जनजाती किंवा जनजाती समाज अथवा कोणतीही जनजाती किंवा जनजाती समाज यांचा भाग किंवा त्यातील गट खंड (१) खाली काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जनजातीच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा ती मधून वगळता येईल. पण उक्त खंडाखाली काढलेल्या अधिसूचनेत नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे पूर्वोक्तानुसार असेल त्याहून अन्यथा रद्द केला जाणार नाही.

कलम २४३ (डी) :

(१) प्रत्येक पंचायतीमध्ये-

क) अनुसूचित जातींसाठी आणि;

ख) अनुसूचित जमातींसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशाप्रकारे राखून ठेवण्यात आलेल्या जागांच्या संख्येचे त्या पंचायतीमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे शक्य होईल तेथवर, त्या पंचायत क्षेत्रामधील अनुसूचित जातींच्या किंवा त्या पंचायत क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रामधील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल तेच असेल आणि पंचायतीमधील विविध मतदार संघामध्ये आळीपाळीने अशा जागांचे वाटप करण्यात येईल;

(२) खंड (१) खाली राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशपेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा अनुसूचित जातींच्या, किंवा प्रकरणपरत्वे, अनुसूचित जनजातींच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(३) प्रत्येक पंचायतीमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा अनुसूचित जातींच्या व अनुसूचित जनजातींच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील आणि पंचायतीमधील विविध मतदारसंघामध्ये आळीपाळीने अशा जागांचे वाटप करण्यात येईल.

(४) ग्राम किंवा अन्य कोणत्याही पातळीवरील पंचायतीमधील सभापतीची पदे, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे उपबंधित करील अशा रीतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील.

परंतु कोणत्याही राज्यामधील प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजातींसाठी राखून ठेवलेल्या सभापतींच्या पदांच्या संख्येचे प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील

अशा पदांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, राज्यामधील अनुसूचित जातींच्या किंवा राज्यामधील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल त्याच प्रमाणाएवढे असेल.

परंतु आणखी असे की, प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील सभापतीच्या पदांच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढी पदे महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील. तसेच या खंडाखाली राखून ठेवलेल्या या पदांचे, प्रत्येक पातळीवरील विविध पंचायतीमध्ये आळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(५) खंड (१) आणि (२) खालील जागांचे आरक्षण आणि खंड (४) खालील सभापतीच्या पदांचे आरक्षण हे (महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाव्यतिरिक्त) कलम ३३४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त झाल्यावर परिणामक असल्याचे बंद होईल.

(६) या भागातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळास, मागासवर्गीय नागरिकांसाठी कोणत्याही पंचायतीमध्ये जागा राखून ठेवण्याकरिता किंवा कोणत्याही पातळीवरील पंचायतीमधील सभापतीची पदे राखून ठेवण्याकरिता कोणताही उपबंध करण्यास प्रतिबंध होणार नाही कलम २४३ (न/टी) :

(१) प्रत्येक नगरपालिकांमध्ये अनुसूचित जातीसाठी आणि अनुसूचित जनजातीसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशाप्रकारे राखून ठेवण्यात आलेल्या जागांच्या संख्येचे त्या नगरपालिकेमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे शक्य होईल तोवर, त्या नगरपालिका क्षेत्रामधील अनुसूचित जातींच्या किंवा त्या नगरपालिका क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल तेच असेल आणि नगरपालिकेतील विविध मतदार संघामध्ये आळीपाळीने अशा जागांचे वाटप करण्यात येईल.

(२) खंड (१) खाली राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा अनुसूचित जातींच्या, किंवा प्रकरणपरत्वे, अनुसूचित जनजातींच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(३) प्रत्येक नगरपालिकेमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जातींच्या व अनुसूचित जनजातींच्या महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा धरून) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील आणि नगरपालिकेतील विविध मतदारसंघामध्ये आळीपाळीने अशा जागांचे वाटप करण्यात येईल.

(४) नगरपालिकांधील सभापतीची पदे, राज्य विधान मंडळ कायद्याद्वारे उपबंधित करील अशा रीतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(५) खंड (१) आणि (२) खालील जागांचे आरक्षण आणि खंड (४) खालील सभापतींच्या पदाचे आरक्षण हे (महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाव्यतिरिक्त) कलम ३३४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त झाल्यावर परिणामकारकता बंद होईल.

(६) या भागातील कोणत्याही गोष्टीमुळे कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळास, मागासवर्गीय नागरिकांसाठी कोणत्याही नगरपालिकेमध्ये जागा राखून ठेवण्याकरिता किंवा सभापतीची पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणताही उपबंध करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

ब) महिला संदर्भातील तरतुदी

महिलांच्या विकासासाठी भारतीय घटनेत अनेक तरतुदी केल्या आहेत ते पुढील प्रमाणे.

कलम १४ - महिला व पुरुष यांच्यामध्ये कायद्याने समानता व समान संरक्षण असेल .

कलम १५(२) केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग यावरून सार्वजनिक स्थाने व जागा यांचा वापर करण्यास कुठल्याही भारतीय नागरिकाला इतर भारतीय नागरिकाशी भेदभाव करता येणार नाही.

कलम १५(३) - राज्य शासन महिला व बालकांसाठी विशेष तरतूद करू शकते .

कलम १६ - सेवा योजन, पद नियुक्ती, नोकरी यामध्ये धर्म, वंश, जात, लिंग यावरून भेदभाव न करता येणार नाही महिला व मुलींना समान संधी मिळेल.

कलम १७ - महिला व पुरुषांसोबत असलेली अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आलेली आहे.

कलम १९ - भाषण स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततेने व विना शस्त्र एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना बनविण्याचे स्वातंत्र्य, भारताच्या कुठल्याही क्षेत्रात मुक्तपणे संचार करण्याचे, राहण्याचे व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य. कोणताही पेशा आचरण्याचे, कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालविण्याचा हक्क असेल.

कलम २१ - कायद्याच्या प्रक्रियेशिवाय व्यक्तीच्या जीवित व स्वातंत्र्याच्या हक्काचा संकोच करता येणार नाही.

कलम २३ - शोषणाविरुद्ध अधिकार आहे. मानवाचा व्यापार अथवा वेठ बिगारीस प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

कलम २५ - सद्सद्विवेकबुद्धिचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रचार करता येईल.

कलम ३९ - स्त्री -पुरुष दोघांना समान वेतन मिळेल.

कलम ४२ - कामाच्या ठिकाणी न्याय्य व सुरक्षितता आणि प्रसुती सहाय्य देण्याची सोय असेल.

कलम ५१ - स्त्रियांच्या प्रतिमेला हानी पोहचविणाऱ्या प्रथा बंद करणे

११० घटनादुरुस्तीनुसार महिलांना ५० % आरक्षण देण्यात आले आहे.

एकूणच संविधानातील तरतुदींच्या अमंलबजावणी करिता महिलासाठी विविध कायदे व योजना निर्माण करण्यात आले आहेत. त्यामध्ये विवाहासंबंधी कायदे मालमत्ता संबंधी कायदे फौजदारी कायदे कामगार स्त्रियांचे अधिकार विषयक कायदे इत्यादी अनेक कायदे महिलांच्या संरक्षणासाठी केले आहेत.

क) भारतीय राज्यघटनेतील बालकांचे हक्क

भारतीय राज्यघटनेत नमुद मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि इतर कलमात बाल हक्कांना संरक्षण दिले आहे. ज्यात खालील कलमांचा उल्लेख करता येईल.

कलम १४ नुसार राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यासमोर समान आणि भारताच्या भौगोलीक क्षेत्रांतर्गत कायद्याचे समान संरक्षण प्रदान केले जाईल.

कलम १५ नुसार राज्य कोणासोबतही भेदभाव करणार नाही. तसेच स्त्री व मुले यांच्या करिता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

कलम २१ नुसार कोणत्या व्यक्तीला जीवन आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या हक्कापासून वंचित ठेवले जाणार नाही जोपर्यंत कायद्याद्वारा स्थापित प्रक्रियेनुसार तसे करणे अपेक्षित नसेल. कलम २१ क नुसार राज्याच्या कायद्या मार्फत निर्धारित केलेल्या ६ ते १४ वर्षातील बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जावे.

कलम २३ मानवाचा अनैतिक व्यापार, वेठबिगारी यावर बंदी घातली आहे. तो कायदानुसार अपराध आहे.

कलम २४ नुसार १४ पेक्षा कमी वयाच्या बालकास कारखाने, खाणी आणि अन्य इतर जोखीमयुक्त व्यवसायात काम करण्यास कामावर ठेवता येणार नाही.

कलम ३९ (च) नुसार बालकांच्या बाल्यावस्थेचा दुरुपयोग होणार नाही आणि आर्थिक गरजेपोटी त्यांना रोजगार करण्यास भाग पडू नये. कलम ३९ (छ) नुसार राज्याद्वारे हे निश्चित करावे की. बालकांना स्वतंत्र व सन्मानजनक वातावरण आरोग्य व विकासाच्या सुविधा संधी उपलब्ध होतील. त्याचे शोषण होणार नाही.

कलम ४५ नुसार सहा वर्षांपर्यंतच्या सर्व बालकांचे बालवस्थेतील देखभाल आणि शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम ५१ क मध्ये पालकाने सहा ते चौदा वयोगटातील आपल्या मुलास किंवा मुलीस शिक्षणाच्या संधी द्याव्यात अशी तरतूद केली आहे.

कलम ४४३ घ नुसार अनुसूची II शिक्षण, कुटुंब कल्याण, आरोग्य, स्वच्छता आणि बालकल्याणास प्रभावित करणाऱ्या मुद्यांशिवाय महिला व बाल विकास कार्यक्रमांना पंचायतींना सोपवेल.

२०१४ च्या नरेंद्र मोदी शासनाने बाल विकास आणि बाल अधिकाराच्या हितासाठी महत्त्वपूर्ण धोरण आखले. या शासनाने शाळेत मुलींसाठी शौचालय बांधणे, बेटी बचाव बेटी पढाव, सुकन्या समृद्धी योजना, बाल स्वच्छता अभियान, हरवलेल्या मुलांसाठी खोया पाया वेबसाईट लसीकरण करण्यासाठी मिशन इंद्रधनुष्य सारख्या योजना प्रारंभ केल्या आहेत. एकूणच सर्व बालकांचे हक्क संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ड) इतर मागास वर्गांसाठीच्या तरतुदी

कलम ३४० :

(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या स्थितीचे व त्यांना ज्या अडचणी सोसाव्या लागतात त्यांचे अन्वेषण करणे आणि अशा अडचणी दूर करण्यासाठी व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणत्या उपाय योजना कराव्या त्यासंबंधी व त्या प्रयोजनाकरता संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणती अनुदाने द्यावीत व कोणत्या शर्तीच्या अधीनतेने अशी अनुदाने द्यावीत, त्यासंबंधी शिफारशी करणे याकरिता राष्ट्रपतीला त्यास योग्य वाटतील अशा व्यक्ती मिळून बनलेला आयोग आदेशाद्वारे नियुक्त करता येईल आणि असा आयोग नियुक्त करता येईल आणि असा आयोग नियुक्त करणाऱ्या आदेशाद्वारे आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपध्दती निश्चित करण्यात येईल.

(२) याप्रमाणे नियुक्त केलेला आयोग त्याच्याकडे निर्देशिलेल्या बाबींचे अन्वेषण करील आणि त्यास आढळून येईल अशी वस्तुस्थिती मांडणारा व त्याला उचित वाटतील अशा शिफारशी करणारा अहवाल राष्ट्रपतीस सादर करील.

(३) राष्ट्रपती याप्रमाणे सादर केलेल्या अहवालाची प्रत, त्यावर केलेल्या कारवाईचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या निवेदनासहित, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

भारतीय संविधानाच्या ३४० व्या कलमान्वये आणि राष्ट्रपतींच्या आदेशाने भारतातील पहिला मागासवर्गीय आयोग ज्येष्ठ गांधीवादी अभ्यासक, विचारवंत काका कालेलकर (दत्तात्रय बाळकृष्ण

कालेलकर) यांच्या नेतृत्वाखाली नेमण्यात आला. स्वातंत्र्यानंतरचा हा पहिलाच मागासवर्गीय आयोग यादृष्टीने या आयोगाच्या शिफारशी भारतीय समाज आणि राजकीय प्रक्रियेमध्ये उल्लेखनीय ठरल्या. भारतीय संसदेचे सदस्य असलेल्या काका कालेलकर यांच्या नेतृत्वाखाली २९ जानेवारी १९५३ रोजी पहिला मागासवर्गीय आयोग स्थापन झाला.

कालेलकर आयोगाने २३९९ जाती मागास ठरविल्या. त्यातील ८३७ जाती अतिमागास ठरविल्या. या सर्व जातीतील एकूण लोकसंख्या ७०% होत होती. तसेच सर्व स्त्रियांचा समावेश मागासवर्गात केला. कालेलकर आयोगाने मागासवर्गीयांची नेमकी ओळख होण्याच्या दृष्टीने अतिशय अभ्यासपूर्ण आणि शास्त्रीय स्वरूपाच्या कसोट्या तयार केल्या. मागासवर्गीयांची सामाजिक स्थिती, शिक्षणाचे प्रमाण, नोकरीतील प्रतिनिधित्व, व्यापार, उद्योग क्षेत्रातील प्रतिनिधित्व, राहणीमान, आरोग्य अशा अत्यंत शास्त्रोक्त आणि प्रमाणशीर कसोट्यांचा वापर करून त्यांनी निष्कर्ष काढले आणि महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या त्या पुढीलप्रमाणे :-

काका कालेलकर आयोगाच्या शिफारशी:-

- १) १९६१ च्या जनगणनेमध्ये जातिविषयक नोंदीची गणना करावी.
- २) पारंपरिक जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीचा सामाजिक मागासलेपणा व जातीला देण्यात आलेले खालचे स्थान यांचा संबंध आहे.
- ३) सर्व स्त्रियांना मागासवर्गीय वर्गात टाकण्यात यावे.
- ४) मागास जातीतील योग्य उमेदवारासाठी तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणसंस्थांमध्ये ७०% जागा आरक्षित ठेवण्यात याव्यात.
- ५) सरकारी सेवेमध्ये पुढील वर्ग रचनेनुसार मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण असावे, प्रथम श्रेणीत २५% दुसऱ्या श्रेणीत ३३.५% आणि तिसऱ्या व चौथ्या श्रेणीत ४०% आरक्षण असावे.

वरीलप्रमाणे काका कालेलकर आयोगाने आरक्षणाच्या बाबतीत शिफारशी केल्या, त्याचबरोबर आयोगाने मागासवर्गीयांकरिता आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रातदेखील प्रयत्न करण्याचे प्रांजळ मत मांडले.

ग्रामीण अर्थव्यवस्था, शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायांना बळ देवून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करावी. त्यांचे राहणीमान, जीवनमान व आरोग्याच्या बाबींकडे लक्ष द्यावे असे व्यापक विचार अहवालाच्या अनुषंगाने मांडले. कालेलकर आयोगाने १९५५ साली आपला अहवाल सादर केला. ३ सप्टेंबर १९५६ साली संसदेच्या पटलावर हा अहवाल ठेवण्यात आला. परंतु या अहवालावर अनेक आक्षेप, त्रुटी असल्याचे सांगून हा कालेलकर आयोगाचा अहवाल संसदेत फेटाळण्यात आला.

मंडल आयोगाच्या शिफारशी आणि त्याची अंमलबजावणी

मंडल आयोग हा भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेवर चिरस्थायी परिणाम घडवून आणणारा ठरला. पहिला मागासवर्गीय कालेलकर आयोगाचा अहवाल रद्दबातल ठरविल्यामुळे इतर मागासवर्गीय समाज समूहांध्ये अस्वस्थता निर्माण झाली होती. ओ.बी.सी. च्या हक्कांसाठी संपूर्ण देशभर लढे उभे राहिले होते. प्रा. श्रावण देवरे, पेरियार रामस्वामी नायकार, श्री. शब्बीर अन्सारी इत्यादींनी मोठ्या प्रमाणात लढे उभे केले. जनजागृती केली. त्याचा परिणाम म्हणून २० डिसेंबर १९७८ साली ज्या बिंदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा मागासवर्गीय आयोग स्थापन करण्यात आला त्यालाच मंडल आयोग असे म्हणतात.

घटनेचा कलम ३४०(१) नुसार राष्ट्रपतींनी हा आयोग इतर मागासवर्गीयांचा म्हणजे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात मागासलेल्या समाजाचा अभ्यास करण्यासाठी नेमला. या बहुसदस्यीय आयोगामध्ये न्या. मंडल यांचेबरोबर न्या. आर. आर. भोळे, दिवाण मोहनलाल, एल. आर. नाईक, के. सुब्रह्मण्यम, एस.एस.गिल असे नामवंत, अभ्यासू सदस्य होते. या आयोगाकडे सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेपणाची कारणे शोधून त्यांच्या उन्नतीसाठी उपाय सुचविणे, केंद्र व राज्य सरकारच्या नोकऱ्यात उचित आरक्षणाची तरतूद करणे इ. कामे सोपवलेली होती.

मंडल आयोगाने आपला अहवाल तयार करण्यासाठी अतिशय व्यापक असा अभ्यास, संशोधन, अन्वेषण केले. ८१ प्रश्नांची प्रश्नावली बनवली. ती प्रश्नावली १ लाख ११ हजार ८७२ लोकांनी भरून पाठवली. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, जिल्हा परिषदा, शहरे, खेडी इ.कडून माहिती संकलित करण्यात आली. देशातील ४०५ जिल्ह्यातील दोन खेडे व एक शहर निवडून १००% नमुना पाहणी केली.

आयोगाच्या १७१ औपचारिक बैठकी झाल्या. २६३८ समाजसेवी संस्थांची निवेदने स्वीकारली. टाटा समाज विज्ञान संस्था, भारतीय मानव विज्ञान संस्था, भारतीय समाजविज्ञान व संशोधन परिषद, श्रम ब्युरो, राष्ट्रीय श्रम संस्था, आर्थिक विकास संस्था, दिल्ली विद्यापीठ यांच्या अथक प्रयत्नाने मंडल आयोगाचा अहवाल तयार करण्यात आला.

मंडल आयोगाने वस्तुनिष्ठ अभ्यास व्हावा म्हणून तीन प्रकारचे निकष किंवा कसोट्या ठरविल्या.

सामाजिक निकष, शैक्षणिक निकष, आर्थिक निकष. या कसोट्यांच्या माध्यमातून अत्यंत सूक्ष्म आणि अभ्यासपूर्ण अहवाल तयार केला व इतर मागासवर्गीयांकरिता पुढीलप्रमाणे शिफारशी केल्या.

१. सरकारी व अनुदानित सेवांमध्ये आरक्षण :-

शासकीय, निमशासकीय व सरकारकडून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत, अनुदान घेणाऱ्या सेवांमध्ये इतर मागासवर्गीयांना आरक्षण द्यावे. बिगर हिंदूसह अन्य मागासवर्गीयांचे लोकसंख्येतील प्रमाण ५२% आहे. वरील सर्व क्षेत्रांमध्ये या समाजाला २७% आरक्षण द्यावे.

२. शैक्षणिक क्षेत्राविषयी शिफारस :-

शासकीय, निमशासकीय नोकऱ्यांबरोबरच शैक्षणिक क्षेत्रात सुध्दा इतर मागासवर्गीयांना आरक्षण द्यावे. शैक्षणिक पात्रता मिळवूनसुध्दा काहीवेळा नोकरी मिळत नाही. तेव्हा या विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक, तांत्रिक व कारागिरांचे शिक्षणसुध्दा द्यावे. त्यासाठी सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये २७% आरक्षण ठेवावे.

३. राजकीय क्षेत्राविषयी शिफारशी:-

राजकीय क्षेत्र हे मंडल आयोगाचे अभ्यास क्षेत्र नव्हते; परंतु आयोगाच्या अभ्यासाला वर्ज्य देखील नव्हते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्र अंतर्गत गुंतागुंतीचे असते. मागास समाजाला राजकीय अस्तित्व, अस्मिता मिळाल्यास त्यांचा राजकीय सहभाग वाढतो. राजकीय क्षेत्रातसुध्दा प्रतिष्ठा मिळते. त्यांच्यातील अस्वस्थता, नैराश्य, औदासीन्य नष्ट होवून ते राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात येतात. त्यांना राजकीय आरक्षण नसल्यामुळे त्यांचे प्रतिनिधीत्व अत्यल्प आहे. त्यासाठी मंडल आयोगाने राखीव मतदारसंघाची शिफारस केली आहे.

४. इतर क्षेत्राविषयी शिफारशी:-

मंडल आयोगाच्या अभ्यासाची व्याप्ती प्रचंड होती. आयोगाने ऋड संघटित क्षेत्रापुरत्याच शिफारशी केल्या नाहीत तर असंघटित क्षेत्रासाठी देखील शिफारशी केल्या. मागासवर्गीय विकास महामंडळाची स्थापना करावी, त्यांच्यासाठी स्वतंत्र खाते निर्माण करावे, केंद्र व राज्याने त्यांच्या विकासासाठी विविध योजना तयार करून त्यांना पुरेसा निधी द्यावा, सहकारी गृह निर्माण संस्था स्थापन करण्यासाठी भूखंड आणि अल्पव्याज दराने कर्जे द्यावीत, नगरपालिका व इतर संस्थांनी बांधलेल्या शॉपींग सेंटरमध्ये अन्य मागासवर्गीयांसाठी जागा राखून ठेवाव्यात, त्यांचा सामाजिक स्तर, प्रतिष्ठा, त्यांचे राहणीमान, जीवनमान, आरोग्य, त्यांचे स्थैर्य या बाबतीत देखील मंडल आयोगाने शिफारशी केल्या.

अशा प्रकारे मंडल आयोगाने अत्यंत व्यापक प्रमाणात शिफारशी केल्या. केंद्र सरकारने जरी मंडल आयोगाच्या शिफारशी स्विकारल्या तरी त्याची संपूर्णपणे अंलबजावणी करणे अत्यंत क्लिष्ट आणि गुंतागुंतीचे होते. परंतु तरीसुध्दा पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग यांनी आयोगाने शिफारस केलेल्या

सर्वच क्षेत्रात तातडीने २७% आरक्षण घोषित केले व त्याची अंलबजावणी त्वरित चालू केली. या व्यतिरिक्त इतर ज्या शिफारशी केल्या होत्या, त्यांची अंलबजावणी हळूहळू केंद्र आणि राज्य सरकारे करताना दिसत आहेत.

७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती या एकाचवेळी झालेल्या घटनादुरुस्त्या आहेत. २२ डिसेंबर १९९२ रोजी लोकसभेने व २३ डिसेंबर १९९२ रोजी राज्यसभेने त्यास मंजूरी दिली व २४ एप्रिल १९९३ पासून त्यांची अंलबजावणी सुरू झाली. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण भारतातील तर ७४ व्या घटना दुरुस्तीने नागरी भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये असलेल्या आरक्षणात आमूलाग्र बदल घडवून आणला. या दोन्ही घटना दुरुस्त्यांचा अभ्यास अत्यंत व्यापक आहे. या दुरुस्तीमुळे घटनेत नव्याने नववे परिशिष्ट जोडण्यात आले. या नवव्या परिशिष्टातील कलम नं. २४३ (घ/डी) व २४३ (न/टी) नुसार सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय तसेच महिलांसाठीचे आरक्षण निश्चित असे सार्वत्रिक स्वरूपाचे आरक्षण प्राप्त झाले. या दोन्ही घटनादुरुस्त्यांचा भारताच्या आरक्षण मागणीच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घटना आहेत.

एकूणच भारतीय राज्यघटनेनुसार अनुसूचित जाती, जमाती, महिला, बालके व इतर मागास वर्ग इत्यादींच्या विकासासाठी वेगवेगळ्या कलमांमध्ये तरतुदी करण्यात आले आहेत.

Unit 3

३.२.२ घटक राज्य सरकार

घटक राज्याचे सरकार ही कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ या तीन घटकांची मिळून बनलेली असते. कार्यकारी मंडळात राज्यपाल, मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ, कायदेमंडळामध्ये विधानसभा आणि विधान परिषद व न्यायमंडळामध्ये उच्च न्यायालय समाविष्ट आहे. १९५६ साली राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशीनुसार भारतात राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश असे दोन प्रकार पाडण्यात आले. सध्या भारतात २८ घटक राज्ये आणि ९ केंद्रशासित प्रदेश आहेत. दिल्ली या केंद्रशासित प्रदेशाला राजधानी राज्य असा दर्जा देण्यात आला आहे. भारतात केंद्र सरकार आणि घटक राज्ये सरकार यांच्या कार्यासंबंधी तरतूद राज्यघटनेमध्ये करण्यात आली आहे. घटक राज्याची शासनपध्दती केंद्र सरकारच्या संसदीय शासनपध्दतीप्रमाणे आहे. केंद्रातील सरकार प्रमाणेच राज्यातही कायदेमंडळाला कार्यकारी मंडळ जबाबदार आहे.

भारतीय संविधान सभेने राज्यघटनेत संघराज्य पध्दतीचा स्वीकार केला आहे. भारताची संघराज्य व्यवस्था ही अमेरिका मॉडेलवर आधारित नसून कॅनडाच्या मॉडेलवर आधारित आहे. कॅनडाप्रमाणेच राज्यांचा संघ या संज्ञेचा प्रयोग केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती म्हणजेच घटक राज्यांच्या तुलनेत केंद्राच्या हातात अधिक सत्ता. ही वैशिष्ट्ये भारतीय संघराज्यात आपल्याला पहावयास मिळतात. कॅनडाप्रमाणेच भारताच्या घटनेत संघराज्यषासन व्यवस्था निर्माण केली असून भारताच्या घटनेत संघाची तसेच घटकराज्यांची घटना देण्यात आली आहे. घटक राज्यांची शासनाची रचना, केंद्राच्या शासन व्यवस्थेसारखीच स्वीकारण्यात आली आहे. म्हणजेच भारतात केंद्र व घटकराज्य या दोन पातळीवर समान सरकारे असल्याची दिसून येतात. केंद्रीय पातळीप्रमाणेच घटक राज्यांच्या पातळीवर देखील संसदीय शासन पध्दतीचा स्वीकार केला आहे. भारतीय घटनेच्या सहाव्या भागात प्रकरण दोनमध्ये कलम १६८ मध्ये घटक राज्यांच्या विधिमंडळाची तरतूद करण्यात आली आहे. सर्व घटक राज्यांतील शासनव्यवस्थेची रचना सारखीच आहे.

कायदेमंडळ

भारतात केंद्रीय पध्दतीप्रमाणेच बहुसंख्य राज्यांमध्येही एकगृही कायदेमंडळ व काही राज्यामध्ये द्विगृही कायदेमंडळाची निर्मिती केली आहे. या द्विगृही कायदेमंडळापैकी एक म्हणजे विधानसभा आणि दुसरे विधान परिषद होय. प्रत्येक राज्यात विधान परिषद नाही. ज्या राज्यात विधान परिषदेची निर्मिती करण्याची गरज वाटत असेल तेथे विधान सभेत जर ठराव पास झाला तर विधान परिषदेची निर्मिती केली जावू शकते. उदा. कलम १६९ नुसार १९५७ मध्ये आंध्र प्रदेशाने विधान परिषदेची

निर्मिती केली. तर याच कलमानुसार पंजाब, पश्चिम बंगालमध्ये तसेच तमिळनाडू मध्ये विधान परिषद रद्द करण्यात आली. म्हणजेच यावरून आपणाला असे म्हणावे लागेल की, राज्यातील दुसऱ्या सभागृहाचे अस्तित्व हे प्रथम सभागृहावर अवलंबून असते. राज्यात विधानसभा हे प्रथम सभागृह असून विधान परिषद हे द्वितीय सभागृह आहे.

विधानसभा:

विधानसभा हे राज्याच्या कायदे मंडळाचे प्रथम सभागृह मानले जाते. जनतेकडून प्रत्यक्षरित्या निवडणुकीद्वारे निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचा समावेश या सभागृहामध्ये होतो. सदस्यांच्या संख्येबाबतही भारतीय राज्यघटनेने काही मर्यादा घालून दिलेल्या आहेत. त्यानुसार कोणत्याही राज्याच्या विधानसभेत कमीत कमी ६० व जास्तीत जास्त ५०० सदस्य असावेत. असे असले तरी लहान राज्यामध्ये ४० किंवा त्यापेक्षा कमी सदस्य आहेत. उदा. महाराष्ट्र विधानसभेत २८८ सदस्य तर गोवा ४० सदस्य आहेत. हे सर्व सदस्य प्रौढ मताधिकाराने प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडले जातात. त्यासाठीचे मतदार संघ राज्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात निर्माण केले जातात. सामान्यतः बहुमताच्या तत्वाद्वारे म्हणजेच मतदार संघातील एकूण उमेदवारांपैकी ज्या उमेदवाराला सर्वाधिक मते मिळाली असतील अशा उमेदवारांची निवड केली जाते. पण प्रत्यक्षात या तत्वामुळे कित्येकवेळा मत विभाजन झाल्यामुळे अल्पमतातील उमेदवार निवडून येवू शकतो. मागास जाती जमातींच्या लोकांना देखील राजकारणात वाव मिळावा, त्यांना योग्य संधी प्राप्त व्हावी यासाठी घटनेच्या ३३२ कलमानुसार प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत मागास जाती जमातींसाठी राखीव जागा ठेवलेल्या आहेत. उदा. महाराष्ट्र विधानसभेत अनुसूचित जातीसाठी २९ व अनुसूचित जमातींसाठी २५ अशा एकूण ५४ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे राज्यातल्या अँग्लो इंडियन समाजाचा एक प्रतिनिधी नेमण्याचा अधिकार राज्यपालाला आहे. या राखीव जागांची निर्मिती घटनाकारांनी सुरुवातीला फक्त १० वर्षासाठी केली होती. पण नंतर ह्या राखीव जागांच्या तरतुदीची मुदत वाढत आतापर्यंत ती कायम ठेवण्यात आली आहे.

सदस्यांची पात्रता:

पात्रता पुढीलप्रमाणे:

१. तो भारताचा नागरिक असावा.
२. त्याचे वय वर्षे २५ पूर्ण असावे.
३. संसदेने वेळोवेळी निश्चित केलेल्या अटी त्याने पूर्ण केल्या असावेत.

निवडणूक आयोगाने काही अपात्रतेचे नियम घालून दिले आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे:

१. तो शासनाच्या कोणत्याही लाभ पदावर किंवा सरकारी नोकरीत असता कामा नये.

२. फौजदारी गुन्हयाखाली एखाद्या व्यक्तिला दोन वर्षांपेक्षा जास्त तुरुंगवास झाला असेल तर तुरुंगवास संपल्याच्या तारखेपासून पुढे सहा वर्षे अशा व्यक्तिला निवडणूक लढवता येत नाही.

कार्यकाल:

विधानसभेचा कार्यकाल पाच वर्षे निश्चित केलेला आहे. राज्यपाल मुदतपूर्व विधानसभा विसर्जित करू शकतात. जर राज्यात कायदा आणि सुव्यवस्थेची योग्य परिस्थिती नाही असे राज्यपालाला वाटले तर केंद्राच्या सल्ल्याने राज्यातील सरकार आणि विधानसभा विसर्जित करू शकतो. त्याप्रमाणे जर आणिबाणी परिस्थिती निर्माण झाल्यास कार्यकाल वाढू शकतो.

गणपूर्ती:

सभागृहाचे कामकाज चालविण्यासाठी सभागृहात सदस्यांची आवश्यक असणारी उपस्थिती म्हणजे गणपूर्ती होय. सभागृहाचे कामकाज चालविण्यासाठी किमान दहा किंवा सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/१० यापैकी जी संख्या मोठी असेल ती सभागृहाची गणपूर्ती मानली जाते.

वेतन आणि भत्ते:

विधानसभेच्या सदस्यांना विधानसभा कायद्याद्वारे निश्चित करेल तेवढे मासिक मानधन, मतदार संघ भत्ता, स्वीय सहायकाचे वेतन, वाहन, टेलिफोन खर्च इत्यादी लाभ मिळतात.

विधानसभेचे पदाधिकारी: सभापती, उपसभापती

सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर विधानसभेच्या पहिल्या बैठकीत सदस्यांकडून सभापती व उपसभापती यांची निवड केली जाते. सभापती व उपसभापती यांचे विधानसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर त्यांना आपल्या पदाचा राजीनामा द्यावा लागतो. सभापती व उपसभापती आपल्या इच्छेनुसार मुदतपूर्वी राजीनामा देवू शकतात तसेच त्यांना पदच्युत करण्याचा अधिकार विधानसभेला आहे. तशी रितसर पूर्व सूचना देवून १४ दिवसानंतर विधानसभेच्या बैठकीत बहुमताने तसा ठराव संमत करून सभापती व उपसभापती यांना पदच्युत करता येते. विधानसभा बरखास्त झाल्यानंतर नविन विधानसभेचे पहिले अधिवेशन भरेपर्यंत पुर्वीचाच सभापती आपल्या अधिकार पदावर राहतो. सभापतीच्या गैरहजरीत उपसभापती सभागृहाचे कामकाज पाहतो. सभापती व उपसभापती यांचे वेतन व भत्ते विधानसभा ठरविते. विधिमंडळाचा संकेत म्हणून विधानसभेचे उपसभापती पद विरोधी पक्षाला देण्याची प्रथा आहे.

सभापतीचे अधिकार व कार्ये:

लोकसभेच्या सभापतीप्रमाणे विधानसभेच्या सभापतीला पुढील अधिकार व कार्ये पार पाडावी लागतात.

१. सभागृहाचे अध्यक्षस्थान भूषवून सभागृहाच्या कामकाजाचे नियमन करणे.
२. विधानसभेत शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करून शिस्त राखणे.
३. सभागृहात मांडण्यात येणाऱ्या विविध ठरावांना संमती देणे.
४. सभासदांना पुरवणी प्रश्न विचारण्यास परवानगी देणे किंवा नाकारणे.
५. अयोग्य अससदीय प्रश्नांना प्रतिबंध करणे.
६. सभासदांना भाषणासाठी परवानगी व वेळ ठरवून देणे.
७. गणसंख्या अपूर्ण असेल तर सभागृहाची बैठक स्थगित करणे.
८. सभागृहात गोंधळ माजल्यास गृहाचे कामकाज काही काळ तहकुब करणे, स्थगित ठेवणे.
९. विधानसभेच्या विविध समित्यांच्या अध्यक्षांची नेमणूक करणे.
१०. सभासदांना संरक्षण देणे, त्यांच्या अधिकाराचे रक्षण करणे.
११. सभासदांच्या विनंतीवरून विधेयकावर मत आजमावणे. अशावेळी समान मते पडल्यास स्वतःचे निर्णायक मत देणे.
१२. एखादे विधेयक धन विधेयक आहे की नाही हे ठरविणे.

सभापती संपूर्ण सभागृहाचे प्रतिनिधित्व करित असतो. सभागृहाची प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य टिकविण्याची संपूर्ण जबाबदारी त्याच्यावर असते. निःपक्षपातीपणे सभागृहाचे कामकाज चालवून तो कायदे निर्मितीचे कार्य करित असतो. थोडक्यात सभापतीचे पद हे अत्यंत महत्वाचे आणि प्रतिष्ठेचे मानले जाते. सभापतीच्या अनुपस्थित हे सर्व अधिकार उपसभापतींना प्राप्त होतात.

विधान परिषद:

भारतीय राज्यघटनेच्या १६८ व्या कलमानुसार घटक राज्यात द्विगृहात्मक कायदेमंडळ पध्दती स्वीकारलेली आहे. घटक राज्याच्या विधिमंडळातील वरिष्ठ गृहाला विधान परिषद असे म्हटले जाते. १६९ व्या कलमानुसार ज्या घटक राज्यात विधान परिषद आहे. ती रद्द करणे किंवा ज्या घटक राज्याला विधान परिषद निर्माण करावयाची आहे तेथे ती निर्माण करणे यासंबंधीचे अधिकार संसदेला देण्यात आलेले आहेत. सध्या भारतात उत्तर प्रदेश, बिहार, कर्नाटक, महाराष्ट्र, तेलंगणा आणि आंध्रप्रदेश या सहा राज्यांत विधान परिषद हे वरिष्ठ गृह निर्माण केलेले आहे. बाकी सर्व घटक राज्यांत एकगृही कायदेमंडळ पध्दती आढळते.

विधान परिषदेची रचना:

भारतीय राज्यघटनेच्या १७१ व्या कलमानुसार विधान परिषदेची सदस्य संख्या त्या घटक राज्याच्या विधानसभेच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा अधिक असता कामा नये. विधान परिषदेत किमान ४० सदस्य असावेत असे ठरविण्यात आले आहे. महाराष्ट्राच्या विधान परिषदेत ७८ सदस्य आहेत. उत्तर प्रदेशात ९९, कर्नाटकमध्ये ७५ अशी सदस्य संख्या इतर घटक राज्यांत आढळते. विधान परिषदेत पुढीलप्रमाणे विविध संस्थांकडून प्रतिनिधी निवडले जातात.

१. घटक राज्याच्या विधानसभेच्या सदस्यांमार्फत १/३ सभासद विधान परिषदेवर निवडले जातात.
२. स्थानिक स्वराज्य संस्था (नगरपालिका, जिल्हा परिषद इ.) मार्फत १/३ सभासद निवडले जातात.
३. पदवीधर मतदार संघाकडून १/१२ सभासद निवडले जातात.
४. माध्यमिक शाळा व उच्च शिक्षण संस्था यामध्ये तीन वर्षांपासून शिक्षकाचे काम करणाऱ्या शिक्षकांच्या मतदार संघातून १/१२ सभासद निवडले जातात.
५. बाकी उरलेल्या १/६ सभासदांची नियुक्ती राज्यपालाकडून वाङ्मय, शास्त्र, कला, समाजसेवा, सहकारी चळवळ या क्षेत्रांतील हूशार, नावाजलेल्या तज्ञ व्यक्तींतून होत असते.

वरील निर्वाचित सदस्य (१ ते ४) प्रमाणशिर प्रतिनिधीत्वाच्या एकल सक्रमणीच क्रमदेय मतदान पध्दतीने व गुप्त मतदान पध्दतीने निवडले जातात.

विधान परिषदेच्या सभासदत्वासाठी पात्रता:

विधान परिषदेच्या सभासदत्वासाठी उमेदवाराच्या ठिकाणी पुढील पात्रता असावी लागते.

१. तो भारताचा नागरिक असला पाहिजे.
२. त्याचे वय ३० वर्षे पूर्ण असले पाहिजे.
३. संसदेने वेळोवेळी कायदा करून ठरविलेल्या अटी त्याने पूर्ण केल्या पाहिजेत.

अपात्रता:

पुढील कारणांमुळे कोणतीही व्यक्ती विधान परिषदेचा सदस्य होण्यास अपात्र ठरली जाते. भारत सरकार किंवा राज्य सरकार यामध्ये नोकरी किंवा प्राप्तीचे पद धारण केलेली व्यक्ती. न्यायसंस्थेने वेडी, दिवाळखोर किंवा नादार ठरविलेली व्यक्ती. संसदेने ठरविलेल्या निवडणूक कायद्याचा भंग

करणारी व्यक्ती. सभागृहात सलग ६० दिवस परवानगीशिवाय गैरहजर राहणारी व्यक्ती. एकाच वेळी दोन्ही सभागृहाचे सदस्यत्व असणारी व्यक्ती.

विधान परिषदेचा कार्यकाल:

विधान परिषदेतील सभासदाचा कार्यकाल सहा वर्षांचा असतो. विधान परिषदेतील १/३ सभासद दर दोन वर्षांनी निवृत्त होतात आणि तेवढेच नवीन सभासद निवडले जातात. विधान परिषद हे कायमस्वरूपी (स्थायी) सभागृह असून ते कधीही बरखास्त होत नाही. तरीपण राज्याच्या विधानसभेने 'वरिष्ठ सभागृह आम्हाला नको आहे' असा ठराव विशेष बहुमताने संमत करून संसदेकडे पाठविला तर संसद तसा कायदा करून ते वरिष्ठ गृह बरखास्त करू शकते. या पध्दतीने पश्चिम बंगाल, तमिळनाडू, पंजाब इत्यादी घटक राज्यांतील विधान परिषदा बरखास्त करण्यात आलेल्या आहेत.

विधान परिषदेचे पदाधिकारी (सभापती व उपसभापती):

विधान परिषदेचे सदस्य आपल्यामधून बहुमताने एक अध्यक्ष व एक उपाध्यक्ष निवडतात. तसेच त्यांच्या ठिकाणी अकार्यक्षमता आढळल्यास त्यांना विधान परिषदेचे सदस्य बहुमताने कमी करू शकतात. अर्थात, तशा आशयाचा ठराव करून १४ दिवस अगोदर नोटीस (पूर्वसूचना) द्यावी लागते. विधान परिषदेच्या सदस्यत्वाची सहा वर्षांची मुदत संपुष्टात आली तर सभापती व उपसभापती यांना अधिकार पद सोडावे लागते. तसेच सभापती व उपसभापती आपल्या इच्छेनुसार आपल्या पदाचा राजीनामा देऊ शकतात.

विधानसभेच्या सभापतीप्रमाणे विधान परिषदेच्या सभापतीला अधिकार देण्यात आलेले आहेत. सामान्यतः सभापतीला पुढील कार्ये पार पाडावी लागतात.

१. विधान परिषद या गृहाचे अध्यक्षस्थान भूषवून गृहाच्या कामकाजाचे नियमन करणे.
२. विधान परिषदेत शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करून गृहात शिस्त राखणे.
३. गृहात मांडण्यात येणाऱ्या प्रस्तावांना, ठरावांना पूर्वसंमती देणे.
४. सभागृहात पुरवणी प्रश्न विचारण्यास परवानगी देणे किंवा नाकारणे. त्यांच्या भाषणाची वेळ ठरवून देणे.
५. सभागृहात राजकीय पक्षांना बसण्याची जागा ठरवून देणे.
६. गणसंख्या अपूर्ण असेल तर सभागृहाची बैठक स्थगित करणे.
७. सभागृहात गोंधळ माजल्यास सभागृहाचे कामकाज काही काळ तहकूब करणे.
८. सभागृहात एखाद्या विधेयकावर समान मते पडली तर स्वतःचे निर्णायक मत देणे.

९. सभासदांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे.

अशा प्रकारे सभापती सभागृहाच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवून गृहाची प्रतिष्ठा, दर्जा वाढविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करित असतो. सभापतीच्या गैरहजेरीत उपसभापती गृहाच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून कामकाज चालवितो.

गणसंख्या:

विधिमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहाचे कामकाज सुरू करण्यासाठी एकूण सभासद संख्येच्या १/१० किंवा किमान १० सभासद हजर असणे आवश्यक मानले जाते. महाराष्ट्राच्या विधान परिषदेत १० आणि विधानसभेत २९ सदस्य हजर असल्याशिवाय कामकाजाला सुरूवात होत नाही. गणसंख्या अपूर्ण असेल तर सभापती गृहाचे कामकाज काही वेळ स्थगित ठेवतो. मणिपूर, त्रिपुरा, नागालँड अशा राज्यांच्या विधानसभेत १० सभासदांची उपस्थिती आवश्यक मानली जाते.

विधान परिषदेची उपयुक्तता:

घटक राज्याच्या विधिमंडळात द्विगृही कायदेमंडळ पध्दती स्वीकारली जात असती तर सध्या फार थोड्या राज्यांत द्विगृहात्मक कायदेमंडळाची पध्दती आढळते. उत्तर प्रदेश, बिहार, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या सहा राज्यांत वरिष्ठ गृहाचे अस्तित्व आढळते. बाकीच्या सर्व घटक राज्यांत एकगृही कायदेमंडळ पध्दती स्वीकारलेली दिसते. घटक राज्याच्या विधिमंडळात द्विगृहात्मक पध्दती असावी की नसावी याबाबत दोन मतप्रवाह आढळतात. मॉंटग्यू चेम्सफोर्ड समितीने याबाबत असा निष्कर्ष काढला होता की घटक राज्यात द्विगृही कायदेमंडळ निर्माण केल्यास गंभीर स्वरूपाचे परिणाम होतील. १९३५ चा कायदा करतेवेळी द्विगृही कायदेमंडळ पध्दतीवर टीका झाली होती. भारतीय घटनाकार वरिष्ठ गृहाच्या उपयुक्ततेबाबत काही प्रमाणात साशंक होते. प्रांतिक घटना समितीचे याबाबत एकमत होवू शकले नाही. त्यामुळेच घटना समितीने वरिष्ठ गृहाची निर्मिती आणि समाप्ती यासंबंधीचे अधिकार घटक राज्याच्या विधानसभेला आणि संसद यांना दिले. भारतीय घटनेच्या १६९ व्या कलमात यासंबंधी तरतूद करण्यात आलेली आहे. या तरतुदीनुसार पश्चिम बंगाल, पंजाब, आंध्र प्रदेश, तमिळनाडू इत्यादी घटक राज्यांच्या विधानसभांनी आणि संसदेने बहुमताने तेथील विधान परिषद हे वरिष्ठ गृह नष्ट केले.

विधिमंडळाचे अधिवेशन:

राज्यपाल विधान परिषद आणि विधानसभा या दोन्ही गृहांची अधिवेशने व त्यांच्या स्थगितीचे घोषणा करतो. एका वर्षात प्रत्येक सभागृहाची किमान दोन अधिवेशने भरली पाहिजेत व दोन अधिवेशनांतील काळ सहा महिन्यांपेक्षा जास्त असता कामा नये. प्रत्येक नवीन वर्षाच्या कामकाजाची

सुरुवात राज्यपालाच्या अभिभाषणाने होते. महाराष्ट्रात विधिमंडळाची उन्हाळी, पावसाळी आणि हिवाळी अशी अधिवेशने भरतात. उन्हाळी (अर्थसंकल्पीय) अधिवेशन व पावसाळी अधिवेशन मुंबई येथे तर हिवाळी अधिवेशन नागपूर येथे भरते.

विधिमंडळाचे अधिकार व कार्ये:

घटक राज्यांच्या विधिमंडळाच्या दोन्ही गृहांना (विधानसभा व विधान परिषद) पुढीलप्रमाणे अधिकार देण्यात आलेले आहेत.

१) कायदेविषयक अधिकार:

राज्यसूचीत समाविष्ट असलेल्या विषयासंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार राज्याच्या विधिमंडळाला देण्यात आलेला आहे. राज्यसूचीतील विषयासंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार फक्त घटक राज्यांच्या विधिमंडळांनाच दिला आहे. सामाईक सूचीतील विषयासंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार राज्यांच्या विधिमंडळाला दिला असला तरी भारतीय संसद सामाईक यादीतील विषयासंबंधी कायदे करू शकते. सामाईक सूचीतील एकाच विषयावर केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकार यानी कायदा केला तर केंद्र सरकारचा कायदा प्रमाण मानला जातो. सामाईक सूचीतील एखाद्या विषयावर राज्यांच्या विधिमंडळाने कायदा केला तर त्याच विषयासंबंधी संसद कायदा करू शकते. परंतु संसदेने सामाईक सूचीतील एखाद्या विषयासंबंधी कायदा केला तर राज्यांच्या विधिमंडळाला त्याच विषयासंबंधी कायदा करता येत नाही. राष्ट्रपतीच्या संमतीने केलेला असा कायदा संसदेच्या विरोधात राहूनही प्रमाण मानला जातो.

ज्या राज्यात द्विगृही कायदेमंडळ पध्दती असते तेथे धनविषयक सोडून कोणतेही विधेयक कोणत्याही सभागृहात प्रथम मांडता येते. विधानसभेने मंजूर केलेले विधेयक विधान परिषदेत मंजुरीसाठी पाठविले पाहिजे. अशा विधेयकाला विधान परिषद मंजुरी देवू शकते किंवा त्यामध्ये दुरूस्त्या, सुधारणा सूचवू शकते किंवा नाकारू शकते. विधान परिषदेला तीन महिन्यांच्या आत ते विधेयक परत पाठवावे लागते. विधान परिषदेने सुचविलेल्या किंवा नाकारलेले विधेयक विधानसभेने पुन्हा दुसऱ्या वेळी मंजूर करून विधान परिषदेकडे पाठविले तर एक महिन्यांच्या आत मंजूर करून परत पाठवावे लागते. एक महिन्यांच्या आत ते विधेयक परत आले नाही तर ते विधेयक विधान परिषदेला मंजूर आहे असे समजून राज्यपालाच्या संमतीसाठी पाठविले जाते. राज्यपालाने मंजूर केलेल्या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होते. राज्यपालाने नामंजूर केलेले विधेयक पुन्हा मंजूर करून राज्यपालापुढे दुसऱ्या वेळी सहीसाठी आले तर राज्यपाल त्यास मंजुरी देतो. विधान परिषद एखाद्या विधेयकाच्या मंजुरीमध्ये जास्तीत जास्त चार महिने विलंब लावू शकते. कायदेनिर्मितीच्या अधिकारात विधानसभेला विधान परिषदेपेक्षा जास्त अधिकार आहेत असे म्हणता येईल.

एखाद्या विधेयकाच्या मंजूरीबाबत विधान परिषद व विधानसभा या दोहोंत मतभेद झाले तर संयुक्त अधिवेशन बोलाविण्याची घटनात्मक तरतूद नाही.

राज्य विधिमंडळाच्या कायदेविषयक अधिकारात पुढील मर्यादा घालण्यात आलेल्या आहेत.

१. काही विधेयके राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी राखून ठेवण्यात येतो. कर्ज उभारणी, संपत्ती प्राप्त करणे अशी विधेयके, समाईक सूचीमधील विषयासंबंधीची विधेयके राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी राखून ठेवली जातात.
२. काही महत्वाची विधेयके विधिमंडळापुढे मांडण्यापूर्वी त्यांना राष्ट्रपतीची पूर्वसंमती घ्यावी लागते. उदा. दोन राज्यांतील व्यापार, संचार स्वातंत्र्य इत्यादी विधेयके.
३. सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय यांच्या कोणत्याही कामकाजाची चर्चा विधिमंडळात केली जात नाही.
४. राज्यसूचीतील एखाद्या विषयासंबंधी संसदेला कायदा करता येतो, परंतु राज्यसभेने बहुमताने तशा आशयाचा ठराव करावा लागतो.
५. आणीबाणीच्या काळात संसदेला राज्य सूचीतील सर्व विषयासंबंधी कायदे करता येतात.

२) आर्थिक अधिकार:

विधानसभेला विधान परिषदेपेक्षा आर्थिक अधिकार अधिक प्रमाणात दिलेले आहेत. विधान परिषदेला आर्थिक अधिकार फारसे दिलेले नाहीत. धनविधेयके प्रथम विधानसभा या गृहातच मांडली जातात. विधानसभेने मंजूर केलेली अर्थविधेयके विधान परिषदेकडे संमतीसाठी पाठविली जातात. अर्थविधेयके विधान परिषदेकडे आल्यापासून १४ दिवसांच्या आत शिफारशींसह पर विधानसभेकडे पाठवावयाचे असते. विधान परिषदेने केलेल्या शिफारशी विधानसभेने स्वीकारल्या पाहिजेत असे बंधन नसते. विधान परिषदेने केलेल्या शिफारशी स्वीकारून किंवा न स्वीकारता विधानसभा ते विधेयक दोन्ही गृहांना मंजूर आहे असे समजून राज्यपालाच्या संमतीसाठी पाठविते. विधान परिषदेने अर्थविधेयक १४ दिवसांच्या आत परत पाठविले नाही तर विधान परिषदेला ते विधेयक मंजूर आहे असे समजून विधानसभा ते विधेयक राज्यपालाच्या संमतीसाठी पाठविते. विधिमंडळाने मंजूर केलेले अर्थविधेयक राज्यपाल नाकारू शकत नाही. त्या विधेयकाला त्याला मंजूरी द्यावीच लागते.

विधिमंडळाच्या दोन्ही गृहांपुढे अंदाजपत्रक मांडण्यात येते. विधानसभा व विधान परिषद या दोन्ही गृहांत अंदाजपत्रकावर चर्चा होते. परंतु अंदाजपत्रकाला मंजूरी देण्याचा अधिकार फक्त विधानसभेलाच आहे. कोणतेही विधेयक अर्थविधेयक आहे किंवा नाही हे ठरविण्याचा अधिकार विधानसभेला असतो. तसेच विधानसभेकडून अनुमान समिती व लोकलेखा समिती नियुक्त करून

आर्थिक नियंत्रण ठेवले जाते. विधानसभेला विधान परिषदेपेक्षा आर्थिक अधिकार जास्त प्रमाणात दिलेले आहेत असे दिसून येते.

३) कार्यकारी अधिकार:

राज्याच्या कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवणे हा अत्यंत महत्वाचा अधिकार राज्याच्या विधिमंडळाला दिलेला आहे. भारतीय घटनेच्या १६४ व्या कलमानुसार मंत्रिमंडळ हे सामूहिकरित्या विधिमंडळाला जबाबदार राहते. विधानसभेत मंत्रिमंडळाविरुद्ध अविश्वास प्रकट झाला तर मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो. त्यामुळेच मुख्यमंत्री आपल्या सर्व मंत्र्यांसह सामूहिकरित्या विधानसभेला जबाबदार राहून कार्य करीत असतो. तो नेहमी विधानसभेच्या विष्वासास पात्र राहण्याचा प्रयत्न करीत असतो. विधानसभेत तसेच विधान परिषदेत मंत्र्यांना त्यांच्या संबंधित खात्याविषयी प्रश्न-उपप्रश्न विचारून त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवले जाते. महत्वाच्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या तातडीच्या बाबींवर किंवा घटनेवर 'तहकुबीचा प्रस्ताव' मांडून मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवले जाते. मंत्रिमंडळाने मांडलेले अर्थविधेयक नाकारून किंवा मंत्रिमंडळाला नको असलेले विधेयक पास करून सरकारविरुद्ध विरोध दर्शविला जातो. मंत्रिमंडळाच्या कामासंबंधी किंवा मांडलेल्या विधेयकासंबंधी नाराजी व्यक्त करून विरोधी पक्षाचे सदस्य कामकाजावर बहिष्कार टाकतात. विधानसभेप्रमाणेच विधान परिषदेतही मंत्रिमंडळाच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवले जाते. विधिमंडळाचे मंत्रिमंडळावर नेहमी सातत्याने नियंत्रण असते. जेव्हा विधानसभेत मंत्रिमंडळाविरुद्ध अविश्वास ठराव संमत होतो तेव्हा मुख्यमंत्री आपल्या मंत्रिमंडळाचा राजीनामा देतो. थोडक्यात विधानसभेची अविश्वासाच्या ठरावाची टांगती तलवार मंत्रिमंडळावर सदैव असल्यामुळे मंत्रिमंडळ जागरूकपणे, जबाबदारीने काम करीत असते.

४) घटनादुरुस्ती अधिकार:

भारतीय राज्यघटनेच्या दुरुस्तीच्या विधेयकांना घटक राज्यांची मान्यता द्यावी लागते. संसदेने मंजूर केलेल्या घटनादुरुस्तीचे विधेयक घटक राज्यांकडे पाठविले जाते. एकूण घटक राज्यांपैकी निम्म्याहून अधिक घटक राज्यांच्या विधानसभांनी बहुमताने घटनादुरुस्तीच्या विधेयकाला मंजूरी देणे आवश्यक असते. घटनादुरुस्तीचा अधिकार विधानसभेला देण्यात आलेला आहे. विधान परिषदेला हा अधिकार दिलेला नाही.

५) निवडणुकीसंबंधीचा अधिकार:

राष्ट्रपती पदाच्या निवडणुकीत मतदान करणे, राज्यसभेचे प्रतिनिधी निवडणे, विधान परिषदेचे १/३ सदस्य निवडणे असे अधिकार विधानसभेला असतात, विधान परिषदेला हे अधिकार दिलेले

नाहीत. विधानसभा व विधान परिषद आपापले सभापती व उपसभापती यांची निवड करू शकतात. तसेच त्यांना अकार्यक्षमतेच्या कारणास्तव पदच्युत करू शकतात.

६) इतर अधिकार:

संसदेप्रमाणे राज्याच्या विधिमंडळाला सदस्यांचे सभासदत्व स्थगित करण्याचा किंवा रद्द करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. सभागृहाच्या नियमांचा भंग करणे, सभापतीविषयी अनादर व्यक्त करणे, सभागृहाच्या कामकाजात अडथळे आणणे. सभागृहात गोंधळ माजविणे अशा कारणाने एखाद्या सदस्याचे सभासदत्व स्थगित करणे किंवा रद्द केले जाते. एखादा सदस्य सलग ६० दिवस गृहात गैरहजर राहिला तर त्याचे सदस्यत्व रद्द करण्याचा अधिकार दोन्ही सभागृहांना देण्यात आलेला आहे. याशिवाय जनतेची गा-हाणी, तक्रारी व अडीअडचणी दूर करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे सार्वजनिक प्रश्न सभागृहात मांडण्याचे कार्य विधिमंडळाचे सदस्य करित असतात.

राज्याच्या विधिमंडळाचे अधिकार अभ्यासले असता विधानसभेला विधान परिषदेपेक्षा जास्त अधिकार असलेले दिसतात. कायदेनिर्मितीत अधिकार दोन्ही गृहांना समान स्वरूपात असले तरी आर्थिक अधिकाराच्या बाबतीत विधानसभेला अधिक प्रमाणात अधिकार दिलेले आहेत. एखाद्या विधेयकाच्या मंजुरीबाबत दोन्ही गृहांत मतभेद निर्माण झाले तर त्याबाबत संयुक्त अधिकवेशन घेण्याची तरतूद नाही. विधान परिषदेकडे मांडलेले विधेयक नामंजूर झाले तर विधानसभा तेच विधेयक दुसऱ्या वेळी मंजूर करून घेवू शकते. अशा वेळी विधान परिषदेला त्या विधेयकाला मंजुरी द्यावीच लागते. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत मत देण्याचा अधिकार विधान परिषदेला दिलेला नाही. राज्यसभेतील प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार विधानसभेला आहे. हा अधिकार विधान परिषदेला नाही. घटनादुरुस्तीच्या विधेयकाला विधानसभेची मंजुरी घेतली जाते. विधान परिषदेला हा अधिकार दिलेला नाही. भारतातील बहुसंख्य राज्यांत विधान परिषद हे वरिष्ठ सभागृह अस्तित्वात नाही. विधान परिषदेची ज्या राज्यांना आवश्यकता वाटत नाही. विधानसभा हे जनतेच्या प्रतिनिधींचे गृह असल्यामुळे त्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. विधान परिषदेतील सदस्य अप्रत्यक्ष पध्दतीने निवडले जातात. राज्यपालाने नियुक्त केलेले सदस्य कार्यक्षम, बुद्धिमान, अनुभवी असतीलच याची शाश्वती देता येत नाही.

एकंदरीत विधान परिषद हे गृह विधानसभेपेक्षा कमी महत्वाचे व अनावश्यक गृह मानले जाते. कायदेनिर्मितीस विलंब लावणारे, अनावश्यक खर्चीक गृह म्हणून विधान परिषदेकडे पाहिले जाते. आज भारतात महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा आणि बिहार ही सहा राज्ये सोडली तर बाकीच्या सर्व राज्यांत विधानसभा हे एकमेव सभागृह असलेले दिसते, तेथे विधान परिषद हे वरिष्ठ गृह नाही.

कार्यकारी मंडळ

राज्यपाल घटनात्मक प्रमुख असून राज्य मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कारभार करतो. म्हणजेच राज्यपाल हे नामधारी कार्यकारी प्रमुख असतात, मात्र मुख्यमंत्री हे वास्तव कार्यकारी प्रमुख असतात तर मंत्रीमंडळ हे संयुक्तिरित्या विधानसभेला जबाबदार असतात. घटकराज्याच्या कार्यकारी यंत्रणेची तरतूद घटनेत सहाव्या भागामधील प्रकरण दोनमधील कलम १५३ ते १६७ दरम्यान करण्यात आलेली आहे. संघराज्याच्या कार्यकारी मंडळाप्रमाणेच घटकराज्याचे कार्यकारी मंडळ संसदीय लोकशाही तत्वानुसार कार्य करते. राज्याच्या कार्यकारी मंडळात राज्यपाले, मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ याबाबींचा समावेश होतो.

राज्यपाल:

घटक राज्याच्या कार्यकारिणीमध्ये राज्यपाल, मुख्यमंत्री, मंत्रीमंडळ या प्रमुख घटकांचा समावेश होतो. राज्यपाल हे घटनात्मक प्रमुख असतात. मंत्रीमंडळ हे वास्तविक जबाबदारी पार पाडते. राज्यपालांना काही विवेकाधीन अधिकार आहेत. त्यांना हे अधिकार केंद्रसरकारचा प्रतिनिधी म्हणून मिळतात. १९६७ नंतर राज्यपातळीवरील राजकारण अस्थिर झाल्याने राज्यपालांना विशेष सक्रिय भूमिका पार पाडावी लागली म्हणून अनेक घटक राज्यात राज्यपाल पद हे वादाचे बनले. महाराष्ट्राच्या संदर्भात मात्र आत्तापर्यंत तरी फारसे गंभीर आरोप झालेले नाहीत. अजूनतरी महाराष्ट्रामध्ये राज्यपाल आणि मंत्रीमंडळ यांच्यात संघर्ष झालेला दिसून येत नाही.

भारतात केंद्र व घटकराज्य सरकारची राज्यघटना एकच आहे. घटक राज्यात राज्यकारभार कसा चालवायचा याची तरतूद भारतीय घटनेच्या सहाव्या विभागात कलम १५२ ते १६७ मध्ये करण्यात आली आहे. केंद्र व राज्य शासनाच्या रचनेत अनेक बाबतीत सारखेपणा आहे. उदा. भारताचा राष्ट्रपती देशाचा प्रमुख आहे. तर राज्यपाल घटकराज्याचा प्रमुख आहे. सर्व घटक राज्यात एकाच प्रकारची संसदीय शासनपध्दती आहे.

राज्यपालपदाची तरतूद भारतीय संविधानात कलम १५४ मध्ये करण्यात आली आहे. त्यानुसार प्रत्येक घटकराज्याला एक राज्यपाल असतो. काही प्रसंगी दोन किंवा अधिक राज्यासाठी राज्यपाल म्हणून एकाच व्यक्तीची नियुक्ती करता येईल. भारतीय राज्यघटनेच्या १५५ व्या कलमानुसार राज्याचा राज्यपाल राष्ट्रपतीकडून नियुक्त केला जाईल. हे पद भूषविणारी व्यक्ती वेळप्रसंगी संघ सरकारला व घटक राज्यांना मंत्रीमंडळाला समज देणारी प्रतिष्ठित स्वरूपाची असावी. कारण ती त्या घटकराज्याच्या जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारी व्यक्ती आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र पक्षीय अधिष्ठानावरची नियुक्ती ही प्रक्रिया रूढ झाली आहे. शक्यतो तो त्या घटक राज्याचा असू नये. ही

नियुक्ती होताना षक्यतो तेथील मुख्यमंत्र्याशी विचार विनिमय करून व्हावी. राज्यपालांची नियुक्ती ही भारताच्या राष्ट्रपतीकडून होत असते.

राज्यपाल पदासाठी पात्रता:

राज्यपाल पदासाठी व्यक्तीला पुढील अटींची पूर्तता करावी लागते.

१. ती व्यक्ती भारतीय नागरिक असावी.
२. तिचे वय ३५वर्षे पूर्ण असावे.
३. ती व्यक्ती कायदेमंडळाच्या कोणत्याही गृहाची सदस्य नसावी. सभागृहाचे सदस्य असणाऱ्या व्यक्तीची राज्यपालपदी नियुक्ती झाली तर तिचे संबंधित गृहाचे सभासदत्व रद्द झाले असे समजण्यात येते.
४. त्या व्यक्तीला राज्यपाल पदावर असताना अन्य कोणतेही प्राप्तीचे पद स्वीकारता येत नाही.

कार्यकाळ:

राज्यपालांचा कार्यकाळ पाच वर्षे असतो. राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत तो अधिकार पदावर राहतो. राज्यपाल स्वमर्जीने आपल्या पदाचा राजीनामा देवू शकतो. पाच वर्षे मुदत संपल्यानंतर त्याची राष्ट्रपतीकडून फेरनियुक्ती होऊ शकते. राज्यपालाच्या आकस्मित अनुपस्थितीमुळे हे पद रिक्ततेत झाल्यास उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश या पदाचा भार सांभाळतो.

शपथविधी:

राज्यपाल अधिकारपद स्वीकारताना उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधिशं समोर आपल्या कार्याशी एकनिष्ठ राहून कार्य करीन अशी शपथ घेतो.

वेतन व सवलती:

राज्यपालास दरमहा १ लाख १० हजार रूपये वेतन आणि इतर सेवा सवलती मिळतात. त्याला राजभवन हे मोफत निवासस्थान दिले जाते. त्याचे वेतन ठरविण्याचा अधिकार संसदेला देण्यात आला आहे. राज्यपालांचे वेतन राज्याच्या संचित निधीतून दिले जाते.

राज्यपालाचे अधिकार व कार्ये:

राज्यपालास वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये व्यापक अधिकार आहेत. राज्यपाल हा घटनात्मक शासनप्रमुख असल्यामुळे त्यांनी हे अधिकार मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने वापरावेत असे बंधन १९७६ साली करण्यात आलेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती घातलेले आहे. ते अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) कार्यकारी अधिकार:

घटक राज्याचा कार्यकारी प्रमुख या नात्याने राज्याचे सर्व प्रशासकीय अधिकार तो स्वतः किंवा दुय्यम अधिकाऱ्यामार्फत वापरतो. भारतीय राज्यघटनेच्या १९५ च्या कलमानुसार राज्याची कार्यकारी सत्ता ही राज्यपालांकडे असते. राज्याचा सर्व कारभार त्यांच्या नावाने चालतो. त्यांना मदत करण्याकरिता मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रीमंडळ असते. विधानसभेतील बहुमत प्राप्त पक्षनेत्याला राज्यपाल मुख्यमंत्रीपदी नेमतात. मुख्यमंत्र्यांने निवडलेल्या इतर मंत्र्यांना मंत्रीपदाची शपथ देतात. राज्यपालांची इच्छा असेपर्यंत मंत्रीमंडळ अधिकारपदावर राहिल अशी नोंद राज्यघटनेत असली तरी प्रत्यक्षात विधानसभेचा विश्वास असेपर्यंत मंत्रीमंडळ सत्तेवर राहते. मुख्यमंत्रीच प्रत्यक्षपणे मंत्र्यांना खातेवाटप करतो. त्याला राज्यपाल औपचारिक मान्यता देतात. जर कोणत्याच पक्षाला बहुमत मिळाले नाही तर तेथे संयुक्त मंत्रीमंडळ नेमते.

घटकराज्यात संयुक्त मंत्रीमंडळ नेमणे अशक्य झाले किंवा संयुक्त मंत्रीमंडळ स्थिर शासन देण्यात अयशस्वी ठरले तर राज्यपाल राष्ट्रपतीला त्या घटक राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याची विनंती करतो. घटकराज्यात महाधिवक्ता, राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष व सभासद यांच्या नेमणूका तसेच विधान परिषदेतील १२ सदस्यांच्या नेमणूका राज्यपाल करतात. उच्च न्यायालयातील न्यायमूर्तीची नेमणूक करताना राष्ट्रपती राज्यपालाचा सल्ला घेतात. अखिल भारतीय सेवेतील राज्याच्या सेवेत असणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या बदल्या राज्यपाल करतात. मंत्रीमंडळाने घेतलेले निर्णय मुख्यमंत्री राज्यपालांना कळवितात. राज्यपालांचे अधिकार राज्यसूचीतील विषयांपुरते आहेत.

२) कायदेविषयक अधिकार:

राज्यपाल हा राज्याच्या विधीमंडळाचा सदस्य नसला तरी तो विधीमंडळाचा एक प्रमुख घटक मानला जातो. म्हणून त्याला कायदेविषयक अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत. विधीमंडळाने मंजूर केलेल्या विधेयकाला राज्यपालाची संमती मिळाल्याशिवाय त्याचे विधिनियमात रूपांतर होत नाही. असे विधेयक शिफारशीसह राज्यपाल विधीमंडळाकडे परत पाठवू शकतो. असे विधेयक जर विधीमंडळाने पुन्हा मंजूर केले तर मात्र राज्यपालांना संमती देणे भाग पडते. त्याचबरोबर विधीमंडळाने मंजूर केलेली काही विधेयके राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ पाठविण्यासाठी राखून ठेवण्याचा राज्यपालांना अधिकार आहे. अशा स्वरूपाच्या विधेयकांना स्वीकृत न करण्याचा राष्ट्रपतींचा अधिकार अंतीम राहिल.

याशिवाय राज्यपालांस विधिविषयक क्षेत्रातील पुढील निरनिराळे अधिकार आहेत. (१) ज्या राज्याचे विधीमंडळ द्विसदनात्मक असेल त्या राज्यातील विधान परिषदेवर काही सभासद तो नियुक्त करू शकतो. (२) अँग्लो इंडियनांना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळाले नाही असे वाटल्यास विधानसभेवर

त्यांचा एक प्रतिनिधी तो नियुक्त करू शकतो. (३) विधिमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या विचारासाठी तो लेखी संदेश पाठवू शकतो. या संदेशावर त्या सभागृहात ताबडतोब विचार झाला पाहिजे. (४) विधिमंडळाची बैठक बोलावणे, तहकूब करणे हे अधिकार राज्यपालांना आहेत. दोन्ही सभागृहांचे संयुक्त अधिवेशन बोलावू शकतात. संयुक्त बैठकीत किंवा कोणत्याही सभागृहात ते भाषण करू शकतात. विधिमंडळाच्या बैठकीचे उद्घाटन त्यांच्या भाषणाने होते. विधिमंडळाची बैठक बोलविताना पूर्वीच्या बैठकीचा शेवटचा दिवस व नंतरच्या बैठकीचा पहिला दिवस यामध्ये सहा महिन्यापेक्षा जास्त अंतर राहू नये असे राज्यपालांवर बंधन आहे. विधानसभा विसर्जित करण्याचा अधिकार त्यांना आहे.

३) राज्यपालांचा वटहुकूम:

वटहुकूम काढण्याबाबतचा अधिकार हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण अधिकार होय. विधिमंडळाची बैठक चालू नसेल अशा वेळी राज्यपाल आवश्यकता वाटल्यास वटहुकूम काढू शकतात. या वटहुकूमाचा दर्जा विधिमंडळाने मंजूर केलेल्या कायद्यासमान असतो. विधिमंडळाचे अधिवेशन सुरू झाल्यापासून सहा आठवड्यापर्यंत हा वटहुकूम अंमलात राहतो. या अवधीत विधिमंडळाने मान्यता दिल्यास कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते आणि विधिमंडळाने त्यावर शिक्कामोर्तब न केल्यास तो रद्द समजला जातो. याबाबत लक्षात ठेवण्याचा मुद्दा एवढाच की, ज्या विषयावर राज्याने विधिमंडळ कायदे करू शकत असते त्याच विषयावर राज्यपाल वटहुकूम काढू शकतात. काही विषयांच्या बाबतीत राष्ट्रपतींच्या पूर्वपरवानगीशिवाय राज्यपाल वटहुकूम काढू शकत नाहीत.

४) अर्थविषयक अधिकार:

राजपालांच्या संमतीशिवाय कोणतेही धनविधेयक विधानसभेत मांडले जात नाही. आर्थिक वर्षाच्या प्रारंभी राज्यांचे अंदाजपत्रक राज्यपालांच्या संमतीने विधिमंडळासमोर मांडले जाते. धनविधेयक एकदा विधिमंडळाने मान्य केल्यावर मात्र राज्यपालांना त्यास संमती द्यावीच लागते. राज्याचा अनपेक्षित खर्चनिधी राज्यपालांच्या ताब्यात असतो. अनपेक्षितरित्या निर्माण झालेल्या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी तो त्यातून रकमा मंजूर करू शकतो. या खर्चाला पुढे विधिमंडळाची मान्यता मिळाली लागते. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार राज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यातील करविषयक बाबी व अनुदानविषयक तरतुदीसंबंधीची शिफारस करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची नेमणूक राज्यपाल करतात.

५) स्वविवेकाधीन अधिकार:

घटनेनुसार विवेकाधीन राहून करावयाची कार्ये करण्यासाठी सोडून इतर कार्ये राज्यपालांना मदत करण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रीमंडळ राहिल असा स्पष्ट उल्लेख कलम १६३ मध्ये

केला आहे. याचा सरळ अर्थ असा की राज्यपालांनी सर्वच बाबतीत मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळाचा सल्ला घेतलाच पाहिजे असे नाही. काही कार्ये राज्यपाल स्वतःच्या अखत्यारीत सुध्दा करू शकतात. स्वविवेकाने केव्हा वागायचे व केव्हा नाही हे राज्यपालांनी स्वतः ठरवायचे आहे. पुढील बाबतीत मंत्रीमंडळाचा सल्ला न घेता राज्यपाल स्वविवेकानुसार निर्णय घेतील असे मानण्यास जागा आहे.

१. सर्वाधिक निवडणुकीनंतर विधानसभेत कोणत्याच राजकीय पक्षाला बहुमत मिळाले नसेल तर राज्यपाल आपल्या विवेक बुद्धिने निर्णय घेऊन संयुक्त मंत्रीमंडळ बनवतो.
२. विधानसभेत कोणत्याच पक्षाला बहुमत नसेल आणि तेथे संयुक्त सरकार बनविणे अशक्य असेल तर अशावेळी राज्यपाल ती विधानसभा बरखास्त करू शकतात. विधानसभेत मंत्रीमंडळाविरुद्ध अविश्वास ठराव मंजूर झाला तर राज्यपाल मुख्यमंत्र्याला राजीनामा देण्यास भाग पाडतात. त्यानंतर विरोधी पक्षांची संयुक्त सरकार बनविण्याची तयारी आहे की नाही ते पाहता विरोधी पक्षांनाही मंत्रीमंडळ बनविणे अशक्य असेल तर अशा वेळी राज्यपाल आपल्या विवेकबुद्धीचा वापर करून विधानसभा बरखास्त करू शकतो.
३. राज्यात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली असेल आणि मंत्रीमंडळाने विधानसभेचा विश्वास गमावला असेल तर अशा वेळी राज्यपाल आपल्या सारासार विवेक बुद्धीचा वापर करून ते मंत्रीमंडळ पदच्युत करू शकतो. काही वेळा विधानसभेतील सदस्यांनी पक्षांतर केल्यामुळे मंत्रीमंडळ धोक्यात येते. तेव्हा राज्यपाल व राज्यसरकार यामध्ये तणाव निर्माण होतो. अशावेळी राज्यपाल त्या मंत्रीमंडळाला पदच्युत करू शकतो.
४. विधानसभेचे अधिवेशन चालू नसेल आणि एखाद्या कायद्याची तातडीने गरज भासत असेल तर राज्यपाल त्यासंबंधी वटहुकूम काढू शकतात.
५. घटनेच्या ३५६ व्या कलमानुसार राज्यपाल घटक राज्यात आणिबाणी घोषित करून राष्ट्रपती राजवट लादू शकतो. राज्यात राजकीय पेचप्रसंग निर्माण होऊन अस्थिरता, गोंधळ माजला असेल तर राज्यपाल राजकीय स्थिती जाणून घेवून सारासार विचार करून राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यासंबंधी राष्ट्रपतीला तसे निवेदन पाठवतात. राज्यपालांनी निष्पक्षपातीपणे आपल्या विवेकाधीन अधिकारांचा वापर करणे महत्वाचे असते.

६) न्यायविषयक अधिकार:

राज्यपालांना न्यायक्षेत्रातही फारच व्यापक अधिकार प्राप्त झाले आहेत. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशाची नेमणूक केली जात असताना, राष्ट्रपती राज्यपालांचा सल्ला घेतात. राज्याच्या कार्यकारी

अधिकार क्षेत्रात असलेल्या बाबीमध्ये जर एखाद्याला शिक्षा झाली असेल, तर ती कमी करणे, माफ करणे किंवा स्थगित करणे याबाबतचे अधिकार राज्यपालांना आहेत.

७) इतर अधिकार:

- (अ) राज्यपाल लोकसेवा आयोगाचा अहवाल मागवून तो चर्चेसाठी विधानसभेसमोर ठेवतो.
- (ब) राज्यपाल महालेखा परीक्षकांकडून राज्याच्या जमा खर्चाविषयीचा अहवाल मागवू शकतो.
- (क) विविध राजकीय समारंभांना कार्यक्रमांना भेटी देणे, पारितोषिके, पदव्या, सन्मानदर्शक पदके, बक्षीसे यांचे वितरण करणे. सांस्कृतिक, कार्यक्रमांना प्रमुख पाहुणे म्हणून हजर राहणे. विदेशी पाहुण्यांचे व परराष्ट्रातून आलेल्या राजकीय प्रतिनिधींचे स्वागत करणे अशी कार्ये, राज्याचा प्रथम नागरिक म्हणून करावी लागतात.
- (ड) राज्यात आणीबाणी घोषित केल्यानंतर आणि राष्ट्रपती राजवट सुरू झाल्यानंतर राज्यपालांना त्या राज्याच्या प्रशासनाची संपूर्ण जबाबदारी पार पाडावी लागते.
- (इ) राष्ट्रपती काही वेळा राज्यपालांकडे केंद्रशासित प्रदेशाचा कार्यभार सोपवितात.

राज्यपालांचे राज्यशासनातील वास्तविक स्थान:

घटकराज्याच्या शासनव्यवस्थेत राज्यपालांचे वास्तविक स्थान काय हा एक मोठा चिकित्सेचा मुद्दा आहे. ज्या एखाद्या राज्यात केंद्रस्थानी सरकार असलेल्या पक्षालाच विधानसभेत निर्विवाद भक्कम बहुमत आहे, अशा वेळी राज्यपालांची भूमिका वेगळी राहिल. विधानसभेत कोणत्याच पक्षाला निर्विवाद बहुमत नाही व मंत्रीमंडळाच्या सतत उलथापालथी होतात, अशा राज्यातील राज्यपालांची भूमिका वेगळ्या प्रकारची राहिल. मद्रासचे राज्यपाल म्हणून नियुक्ती झाल्यावर श्री. प्रकाश म्हणाले, “घटनात्मक राज्यपाल या नात्याने चिन्हांकित केलेल्या रेषेवर स्वाक्षरी करण्याचे कार्य मला करायचे आहे. असे सांगण्यात आले होते. घटना अशा घडल्या दोन दिवस असे आलेत की जेव्हा मी राज्याचा सर्वेसर्वा शासक होतो, कारण जाणारा मुख्यमंत्री मला सल्ला देण्याच्या मनस्थितीत नव्हता व नवीन मुख्यमंत्री कार्यालयात येणार होता. विख्यात विधिज्ञ श्री.एम.व्ही. पायली यांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, ‘विधानसभेला जबाबदार असलेले लोकनियुक्त मंत्रीमंडळ जोपर्यंत राज्यपालांना त्यांच्या कामात मदत करत आहे व सल्ला देत आहे, तोपर्यंत हा सल्ला धुडकावून लावण्याचा किंवा त्याविरोधी वर्तन करण्याचा राज्यपालांवर प्रसंग येण्याचे कारण नाही.’ या उलटचे मत प्रा.टी.के.टोपे यांनी व्यक्त केले आहे, ते म्हणतात, “राज्यपाल हे घटनात्मक शासनप्रमुख राहतील, असा गेल्या काही वर्षांच्या अनुभवावरून समज झाला आहे. पण जेव्हा एक केंद्र सरकारचा राष्ट्रपतींना पाठिंबा असेल, तर राज्यपाल घटक राज्याचा खऱ्या अर्थी शासक बनू शकतो, तो केवळ घटनात्मक

शासनप्रमुख राहत नाही.” गेल्या ५० वर्षांच्या इतिहासावरून या मतामध्ये बरेच तथ्य आहे असे दिसते. गेल्या ५० वर्षांच्या काळात राज्यपाल निरनिराळ्या ठिकाणी एकाच प्रकारच्या परिस्थितीत भिन्नपणे वागल्याची उदाहरणे आढळून येतात. त्यांच्या स्वविवेकाधीन अधिकारांच्या वापराच्या बाबतीत कोणतेही निश्चित संकेत रूढ झालेले नाहीत.

राज्यपालांच्या पदावर कितीही टीका करण्यात आली तरी घटक राज्यांच्या संसदीय शासनव्यवस्थेत राज्यपालाशिवाय शासनसंस्थेचे स्वरूप कसे राहिले असते? याचा विचार केला असता राज्यपालपदाची आवश्यकता कळून येते. मुख्यमंत्री व मंत्री यांची घटनात्मकरित्या का होईना, नेमणूक कोणी केली असती? घटनात्मक पेचप्रसंग निर्माण झाल्यास खराखुरा अहवाल राष्ट्रपतींना कोणी पाठवला असता? या सर्व प्रश्नांचे उत्तर राज्यपालांच्या पदरात मिळते. अशा प्रकारे सर्व बाबींचा विचार करता राज्यपालांचे पद हे अनावश्यक/ सदोष आहे असे म्हणणे चूक ठरेल. परंतु भारताने संघराज्य पध्दती स्वीकारून घटक राज्यांना स्वायत्तता अधिकार बहाल केलेले आहेत. देशाचा संपूर्ण राज्यकारभार सुलभ आणि कार्यक्षम व्हावा आणि सर्व प्रदेशांचा समान विकास व्हावा या उद्देशाने घटक राज्यांची निर्मिती केलेली आहे. केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांच्यात सुसंवाद आणि समन्वय साधण्याचे कार्य राज्यपाल करित असतो. घटक राज्यात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी, राज्याचे संरक्षण व संवर्धन करण्याची आणि केंद्र सरकारचा प्रतिनिधी या नात्याने राज्यपालाचे पद महत्वाचे आहे. अर्थात राज्यपालांनी आपल्या विवेकाधीन अधिकाराचा योग्य प्रकारे वापर करून या पदाचे महत्व, प्रतिष्ठा राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. राज्यपालांनी निपक्षपातीपणे, विवेकबुद्धीने निर्णय घेतले पाहिजेत. राष्ट्रपती किंवा केंद्र सरकार मधील वरिष्ठ नेते यांनी राज्यपालावर कोणतेही दडपण आणता कामा नये. तसेच राज्यपाल व मुख्यमंत्री यांचे संबंध चांगले राहण्यासाठी त्यांच्या कार्यात सुसंवाद आणि समन्वय राहणे आवश्यक असते. एकंदरीत घटक राज्यांच्या प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्यपालांचे कायमस्वरूपी पद आवश्यक आहे.

मुख्यमंत्री:

केंद्राप्रमाणेच घटक राज्यात संसदीय शासनपध्दतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. संसदीय शासनपध्दतीनुसार विधानसभेत ज्या पक्षाला बहुमत प्राप्त होते. त्या पक्षाचा नेता मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त केला जातो. त्याचप्रमाणे कोणत्याच पक्षाला बहुमत नसेल तर राज्यपाल युती व आघाडी यांचा विचार करून जो पक्ष, आघाडी किंवा युती राज्याला स्थिर सरकार देईल त्याच्या नेत्याला मुख्यमंत्रीपदाची शपथ देतात.

मुख्यमंत्री संसदीय प्रणालीप्रमाणे त्यांचे मंत्रीमंडळ विधानसभेला जबाबदार राहते. मुख्यमंत्रीपदी विराजमान होण्यासाठी राज्य विधिमंडळाचा सदस्य असण्याची अट नाही. परंतु त्याची मुख्यमंत्रीपदी

निवड झालेल्या दिवसापासून सहा महिन्यांच्या आत त्याला विधानसभा किंवा विधानपरिषद यापैकी एका सभागृहाचे सदस्यत्व मिळवावे लागते.

मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार व कार्ये:

राज्याच्या कार्यकारी व्यवस्थेच्या सर्वोच्चपदी मुख्यमंत्री असतो. राज्याच्या कार्यकारी मंडळाचा वास्तविक कार्यकारी प्रमुख म्हणून मुख्यमंत्री काम पाहतो. राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे मुख्यमंत्र्यांच्या हाती असतात. मुख्यमंत्र्याला व्यापक अधिकार मिळाले आहेत ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) मंत्रीमंडळाची निर्मिती करणे:

घटकराज्याची कार्यकारी सत्ता ही मंत्रीमंडळाच्या हाती असते. अशा सामर्थ्यशाली व अधिकारसंपन्न मंत्रीमंडळाची निर्मिती मुख्यमंत्री करतो. आपल्या घटनेत मंत्र्यांची नेमणूक राज्यपाल करतील, असे म्हटले असले तरी राज्यपाल मंत्र्यांची नेमणूक मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने करतील असे म्हटले आहे. मुख्यमंत्रीच मंत्रीमंडळातील आपल्या सहकाऱ्याची निवड करित असतो म्हणून मंत्रीमंडळाची निर्मिती हा मुख्यमंत्र्यांचा विशेषाधिकार आहे असे म्हटले आहे.

२) मंत्रीमंडळाचे नेतृत्व करणे:

मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाची निर्मिती करतो आणि तो मंत्रीमंडळाचे नेतृत्वही करतो. मंत्रीमंडळाचा नेता या नात्याने मंत्रीमंडळाच्या कामकाजावर नियंत्रण व देखरेख ठेवण्याचे कार्य मुख्यमंत्री करतो. मंत्र्यांचे खाते वाटप करणे, निरनिराळ्या मंत्र्यांच्या खात्यात समन्वय निर्माण करणे, मंत्रीमंडळाच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषविणे ही मुख्यमंत्र्यांचीच कामे आहेत. मंत्रीमंडळ ऐक्य, एकवाक्यता व राजकीय एकजिनसीपणा निर्माण करण्यात मुख्यमंत्री भूमिका पार पाडतो.

३) शासनाचे धोरण ठरविणे:

मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाचा म्हणजे पर्यायाने शासनाचा नेता असतो. तेव्हा शासनाचा नेता या नात्याने धोरण ठरविण्यात संपूर्ण मंत्रीमंडळाचा सहभाग असतो. मंत्रीमंडळाच्या बैठकीतच शासनाच्या धोरणासंबंधीचे अंतिम निर्णय घेतले जातात. तथापि मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाच्या बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी असतो. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत त्याचा महत्वाचा वाटा असतो.

४) शासनाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे:

शासनाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे हे देखील संपूर्ण मंत्रीमंडळाचे काम असते. मंत्रीमंडळातील प्रत्येक मंत्र्याकडे विशिष्ट खात्याची जबाबदारी सोपविलेली असते. प्रत्येक मंत्री आपल्या खात्याच्या कामकाजावर देखरेख करतो. तो आपल्या खात्याचे प्रशासन चांगल्या प्रकारे

चालविण्याकडे लक्ष पुरवितो. परंतु मंत्रीमंडळाचा नेता म्हणून सर्वच खात्यांच्या कारभारावर देखरेख ठेवण्याचे आणि शासनाच्या धोरणाची परिणामकारकरित्या अंमलबजावणी होईल हे पाहण्याचे काम मुख्यमंत्र्याला करावे लागते.

५) कायदेमंडळाचे नेतृत्व करणे:

मुख्यमंत्री हा राज्याचा वास्तव कार्यकारी प्रमुख असतो. त्यामुळे तो कार्यकारी मंडळाचा नेता समजला जातो. तथापि संसदीय शासन पध्दतीच्या आगळ्या वैशिष्ट्यांमुळे मुख्यमंत्री हा कायदेमंडळाचा नेताही मानला जातो. तो राज्य कायदेमंडळाचे प्रमुख सभागृह असलेल्या विधानसभेतील बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता असतो. त्यामुळे तो संपूर्ण सभागृहाचा नेता म्हणूनही काम करतो. विधानसभेत शासनाच्या वतीने महत्वाची धोरणविषयक निवेदने व घोषणा मुख्यमंत्रीच करतो.

६) पक्षाचे नेतृत्व करणे:

मुख्यमंत्री हा संपूर्ण शासनाचा नेता असतो. शासनाचे नेतृत्व करत असतानाच, त्याला आपल्या पक्षाच्या नेतृत्वाची धुरा ही वाहावी लागते. याचे कारण असे की, तो प्रथम आपल्या पक्षाचा नेता असतो आणि त्यामुळेच तो शासनाचा नेता बनलेला असतो. विधानसभेतील बहुमतवाल्या पक्षाने आपला नेता म्हणून त्याची निवड केली असल्यानेच तो मुख्यमंत्री म्हणून नेमला जातो. तसेच जोपर्यंत राज्याच्या विधानसभेत बहुमताचा पाठिंबा असेल तोपर्यंतच तो आपल्या पदावर राहू शकतो. साहजिकच विधानसभेतील आपले बहुमत टिकविण्यासाठी त्याला आपला पक्ष एकसंघ ठेवण्याकडे लक्ष द्यावे लागते. त्यादृष्टीने पक्षाचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी त्याची असते.

७) विधिमंडळ व मंत्रीमंडळ यांना जोडणारा दुवा:

मुख्यमंत्री विधिमंडळात कोणती विधेयके केव्हा मांडायची हे ठरवितो. कोणत्या विधेयकावर मतदान घ्यावयाचे हे मुख्यमंत्री ठरवत असतो. विधिमंडळात झालेली चर्चा, निर्माण झालेले वादविवाद त्यावर मंत्र्यांची उत्तरे स्पष्टीकरण व त्यातून दोहोत समन्वय साधण्याचे काम मुख्यमंत्री करतो.

८) राज्यपाल आणि मंत्रीमंडळ यांना जोडणारा दुवा:

मुख्यमंत्री राज्यपालांना मंत्रीमंडळाने घेतलेल्या निर्णयाची माहिती कळवितो. राज्यपालांना सल्ला देणे, सहकार्य करणे हे मुख्यमंत्र्याचे कार्य असते. तसेच तो राज्यपालांनी दिलेला सल्ला आणि आदेश मंत्रीमंडळापर्यंत पोहचवितो. अशाप्रकारे राज्यापाल आणि मंत्रीमंडळ यांना जोडणारा दुवा म्हणून मुख्यमंत्री कार्य करतो.

९) राज्यपालांना सल्ला देणे:

राज्यातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्याच्या संदर्भात मुख्यमंत्री राज्यपालाला सल्ला देतो.

१०) जनतेचा नेता:

मुख्यमंत्र्याला एकाच वेळेला कार्यकारी मंडळाचा नेता, कायदेमंडळाचा नेता, त्याच्या पक्षाचा नेता तसेच जनतेचा नेता म्हणूनही जबाबदारी पार पाडावी लागते. मुख्यमंत्री व त्याचे मंत्रीमंडळ हे जनतेच्या तक्रारी, अडीअडचणी, प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करित असतात. तो विधिमंडळात जनतेच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम करत असतो. मुख्यमंत्री हा जनतेचा नेता असतो.

मुख्यमंत्र्यांचे स्थान:

घटकराज्याच्या प्रशासनासाठी मुख्यमंत्र्याचे पद हे महत्वाचे व आवश्यक आहे. मुख्यमंत्री हा वास्तववादी सत्ताप्रमुख असतो. राज्यपालाचे त्याच्यावर काही प्रमाणात नियंत्रण असले तरी ही स्पष्ट बहुमत पाठीशी असणारा मुख्यमंत्री राज्याला स्थिर शासन देण्यात यशस्वी होऊ शकतो. मुख्यमंत्र्याला विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाचा नेता, सत्तारूढ पक्षाचा नेता, विधानसभेचा नेता, जनतेचा नेता असतो. मंत्रीमंडळात त्याचे स्थान महत्वाचे असते. तो सर्व मंत्र्यांत 'समानातील प्रमुख' असतो. 'मंत्रीमंडळाच्या कमानीची मध्यशिला' किंवा 'ग्रहमालेतील सूर्य' असे त्याचे वर्णन केले जाते. मुख्यमंत्री सत्तारूढ पक्षाचा नेता असतो. तो आपल्या पक्षाचे हित पाहतो. जनमानसात आपल्या पक्षाची प्रतिमा आणि महत्त्व वाढविण्याचा तो प्रयत्न करित असतो. मुख्यमंत्री राज्यात सुव्यवस्था व शांतता प्रस्थापित करून स्थिर शासन निर्माण करू शकतो. अर्थात मुख्यमंत्री पदावर असणारी व्यक्ती कार्यक्षम, कर्तव्यदक्ष, निस्वार्थी असावी. थोडक्यात घटक राज्याच्या कारभारात मुख्यमंत्र्यांचे स्थान अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे व प्रतिष्ठेचे असते.

घटकराज्याचे मंत्रीमंडळ:

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १६३ (१) नुसार राज्यपालांना त्यांच्या कार्यात मदत करण्यासाठी आणि सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रीमंडळ असेल अशी तरतूद करण्यात आली आहे. घटकराज्य पातळीवर संसदीय शासन पध्दती स्वीकारलेली आहे. राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक करतील आणि मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने ते मंत्रीमंडळातील मंत्र्यांच्या नेमणूका करतात.

मंत्रीमंडळाची निर्मिती:

राज्यपाल मंत्रीमंडळाची निर्मिती करताना विधानसभेत बहुमत प्राप्त केलेल्या राजकीय पक्षाच्या नेत्याला सरकार स्थापन करण्यासाठी पाचारण करतात व त्याची मुख्यमंत्री म्हणून नेमणूक करू

शकतात. मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक झाल्यानंतर त्यांच्या सल्ल्यानुसार सर्व मंत्रीमंडळ सदस्यांची नेमणूक राज्यपाल करतात.

राज्यघटनेमध्ये मंत्रीमंडळातील मंत्र्यांच्या संख्येविषयी काही उल्लेख केलेला नाही. मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रीमंडळ असेल एवढाच उल्लेख घटनेत आहे. नवीन ९७ व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे विधिमंडळाच्या कनिष्ठ सभागृहातील एकूण सभासद संख्येच्या १५ टक्के मंत्री असावेत. यापेक्षा जास्त असू नयेत. या शासनपध्दतीमध्ये मंत्रीमंडळातील सदस्य संख्या किती असावी हे मुख्यमंत्री निर्धारित करतात.

मंत्रीमंडळाची रचना:

१. मुख्यमंत्री आपल्या मंत्रीमंडळातील मंत्र्यांची नेमणूक करतो.
२. मुख्यमंत्री आपल्या पक्षातील ज्येष्ठ, अनुभवी व हुशार व्यक्तींची मंत्री म्हणून नेमणूक करतो.
३. राज्यातील सर्व भागांचा आणि जातीजमातींचा विचार करून तो मंत्र्यांची निवड करतो.
४. मंत्री विधानसभा किंवा विधानपरिषद यापैकी कोणत्याही एका गृहाचा सदस्य असावा लागतो. विधिमंडळाचा सदस्य नसणाऱ्या व्यक्तींची मंत्री म्हणून नियुक्ती झाली तर त्याला नेमणूक झाल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत कोणत्याही एका सभागृहात सदस्य म्हणून निवडून यावे लागते.
५. एखाद्या मंत्र्याची अकार्यक्षमता आढळून आल्यास मुख्यमंत्री त्या मंत्र्याला बडतर्फ करू शकतो. त्याला राजीनामा देण्यास सांगतो.

मंत्र्यांचे प्रकार

१) कॅबिनेट मंत्री:

मंत्रीमंडळाच्या रचनेतील कॅबिनेट मंत्री हा एक प्रकार आहे. कॅबिनेट दर्जाचा मंत्री म्हणजे मुख्यमंत्र्यांनंतरचा त्या मंत्र्याचा दर्जा असतो. कॅबिनेटच्या बैठकीस केवळ कॅबिनेट मंत्रीच उपस्थित राहतात. या बैठकीला राज्यमंत्र्यांना उपस्थित राहता येत नाही. कॅबिनेट मंत्रीमंडळामध्ये घेतलेले निर्णय अत्यंत महत्वाचे व गोपनीय समजले जातात. हा निर्णय बाहेर जाहीर केल्यास त्याविषयी तक्रार आल्यास मंत्रीमंडळातून बडतर्फ केले जाते.

२) राज्यमंत्री:

या मंत्र्यांचा दर्जा कॅबिनेट मंत्र्यांच्या खालील असतो. कॅबिनेट बैठकीस या मंत्र्यांना उपस्थित राहता येत नाही. कॅबिनेट मंत्र्यांच्या मदतीसाठी या मंत्र्यांची नेमणूक केली जाते. एका खात्यात

एकापेक्षा जास्त राज्यमंत्री नेमले जावू शकतात. तसेच काही खात्यांना फक्त राज्यमंत्री म्हणून स्वतंत्र कार्यभार दिला जातो.

३) उपमंत्री :

मंत्रीमंडळातील तिसऱ्या प्रकारच्या मंत्र्यांना 'उपमंत्री' हा दर्जा असतो. राज्यमंत्र्यांना मदत करण्यासाठी या मंत्र्यांची नेमणूक केली जाते. त्यांच्याकडे कोणत्याही खात्याची स्वतंत्रपणे जबाबदारी सोपविली जात नाही. वरील प्रकारच्या मंत्र्यांव्यतिरिक्त मंत्र्यांना मदत करण्यासाठी सांसदिय सचिव नेमण्याची प्रथा आहे. त्याचे काम मंत्री व राज्यमंत्री यांना सहाय्य करण्याचे असते.

मंत्रीमंडळाचा कार्यकाल:

मंत्रीमंडळाचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असतो. राज्यपाल मुदतीपूर्वी मंत्रीमंडळ बरखास्त करू शकतो. विधानसभेचा विश्वास असेपर्यंत मंत्रीमंडळ सत्तेवर राहते. विधानसभेत मंत्रीमंडळाविरूद्ध अविश्वासाचा ठराव मंजूर झाला तर मुख्यमंत्र्यांना मंत्रीमंडळाचा राजीनामा द्यावा लागतो. मुख्यमंत्री हे मंत्रीमंडळाचे प्रमुख असतात. मंत्रीमंडळाच्या रचनेतील मुख्यमंत्र्याचे स्थान सर्वात वरचे असते. म्हणजेच सर्व मंत्र्यांवर मुख्यमंत्र्याचे पूर्ण नियंत्रण असते. यामुळेच मुख्यमंत्र्याचा राजीनामा म्हणजे सर्व मंत्रीमंडळाचा राजीनामा होय.

वेतन व भत्ते:

मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते ठरविण्याचा अधिकार राज्याच्या विधिमंडळाला असतो. मंत्र्यांना निवास, टेलिफोन, वाहन अशा सुखसोयी दिल्या जातात.

शपथविधी:

राज्यघटनेच्या तिसऱ्या परिशिष्टात सांगितल्याप्रमाणे मंत्रीमंडळाला पदभार स्वीकारताना गोपनीयतेची शपथ घ्यावी लागते. राज्यपाल मंत्रीमंडळातील सर्व मंत्र्यांना शपथ देतात.

मंत्रीमंडळाची वैशिष्ट्ये:

१. संयुक्त जबाबदारीचे तत्व: मुख्यमंत्री आपल्या सर्व मंत्र्यांसह संपूर्णरित्या विधानसभेला जबाबदार राहतो. विधानसभेचा विश्वास असेपर्यंत मंत्रीमंडळ अधिकार पदावर राहून कार्य करू शकते. परंतु विधानसभेत मंत्रीमंडळाविरूद्ध अविश्वासाचा ठराव मंजूर झाला तर मुख्यमंत्र्यांना राजीनामा समजला जातो. मुख्यमंत्री आपल्या सर्व मंत्र्यांना विश्वासात घेवून कार्य करित असतो. मुख्यमंत्री वेळोवेळी मंत्रीमंडळाची बैठक घेऊन निर्णय घेत असतो. कोणतेही धोरण ठरवायचे असेल किंवा निर्णय घ्यायचा असेत तर तो मंत्रीमंडळाच्या बैठकीपुढे आपले मत मांडून सर्व मंत्र्यांचा विश्वास

व पाठींबा मिळवितो. मुख्यमंत्री सातत्याने सर्व मंत्र्यांमध्ये ऐक्य प्रस्थापित करून संयुक्तरित्या विधानसभेला जबाबदार राहतो. अशा वेळी मुख्यमंत्री त्या मंत्र्यांला राजीनामा देण्यास सांगतो. मुख्यमंत्र्यांना सर्व मंत्र्यांना विश्वासात घेवून निर्णय घ्यावे लागतात.

२. गोपनीयता: मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत घेण्यात येणारे निर्णय, ठराव यासंबंधी गुप्तता पाळावी लागते. प्रत्येक मंत्री पदग्रहण करते वेळी गुप्ततेची शपथ घेत असतो. मंत्रीमंडळाच्या बैठका गुप्त असतात. मुख्यमंत्र्यांनी निर्णय घोषित केल्याशिवाय त्यासंबंधी बोलू नये असे गुप्ततेचे बंधन प्रत्येक मंत्र्यावर असते.

३. एकजिनसीपणा: मंत्रीमंडळातील मंत्री एकाच राजकीय पक्षातील असतात. त्यामुळे त्यांच्यात एकजिनसीपणा, ऐक्य आढळून येते. सर्व मंत्री मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली एकत्र येवून एकमुखी निर्णय घेतात. परस्परांचे सहकार्य, सहमत याद्वारे प्रत्येक निर्णय एकमताने घेतला जातो. त्यामुळे मंत्रीमंडळाच्या कार्यात ऐक्यभाव व एकजिनसीपणा निर्माण होतो. सामुहिक जबाबदारीने कार्य करण्यासाठी आणि विधानसभेचा विश्वास संपादन करण्यासाठी एकजिनसीपणा आवश्यक असतो.

४. एकनेतृत्व: मंत्रीमंडळ हे बहुमत प्राप्त झालेल्या एका राजकीय पक्षाचे असते. त्या राजकीय पक्षाचा नेता म्हणून मुख्यमंत्री कार्य करित असतो. सर्व मंत्री मुख्यमंत्र्यांचे नेतृत्व मान्य करून त्यांना पाठींबा देतात. एकनेतृत्वाच्या पध्दतीमुळे मुख्यमंत्री सर्व मंत्र्यांना विश्वासात घेवून स्थिर व कार्यक्षम सरकार प्रस्थापित करित असते. निर्णयाबाबत एकमत निर्माण करणे आणि स्थिर शासन प्रस्थापित करणे हे मुख्यमंत्र्यांचे महत्वाचे कार्य मानले जाते.

५. संमिश्र मंत्रीमंडळ (आघाडी सरकार): जेव्हा विधानसभेत कोणत्याच पक्षाला बहुमत नसेल अशा वेळी विविध राजकीय पक्षांचे मिळून आघाडी सरकार स्थापन केले जाते. आघाडी सरकारमध्ये सामील झालेल्या राजकीय पक्षात एकजूट, एकजिनसीपणा असेल तरच ते सरकार दीर्घकाळ टिकते.

६. वास्तववादी सत्ताप्रमुख मुख्यमंत्री: घटकराज्याचा घटनात्मक कार्यप्रमुख राज्यपाल असतो. राज्यपाल हा मंत्रीमंडळाच्या बाहेर असतो. प्रत्यक्षात मुख्यमंत्री व त्यांचे मंत्रीमंडळ सर्व निर्णय घेत असतात. राज्यपाल हे नामधारी प्रमुख असतात तर मुख्यमंत्री हे वास्तववादी प्रमुख असतात. मुख्यमंत्र्यांचे नेतृत्व आणि कार्यक्षमता हे मंत्रीमंडळाचे एक वैशिष्ट्य मानले जाते.

मंत्रीमंडळाचे अधिकार, कार्ये व भूमिका:

राज्यमंत्रीमंडळ संसदीय शासनपध्दतीने असल्याने राज्यपाल हा नामधारी असतो आणि वास्तववादी प्रमुख मुख्यमंत्री असतो. त्यामुळे मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळ यांच्यामार्फत राज्यकारभार

चालतो. राज्यपाल घटनात्मक प्रमुख असले तरी प्रत्यक्षात त्यांचे सर्व अधिकार मुख्यमंत्रीच वापरत असतात. सामान्यतः मंत्रीमंडळाला पुढील कार्ये पार पाडावी लागतात.

१. धोरण निर्मिती: शासनाचे धोरण ठरविणे किंवा धोरणाची निर्मिती करणे हे मंत्रीमंडळाचे प्रमुख कार्य आहे. राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासनसंस्थेला कोणती उद्दिष्टे गाठावयाची आहेत हे ठरवण्याचे कार्य मंत्रीमंडळालाच करावे लागते. तसेच ठरविलेली उद्दिष्टे योजना कोणत्या मार्गाने वाटचाल करून यशस्वी होतील यासंबंधी निर्णय घेणे, विविध उपाययोजना करणे अशी कामे मंत्रीमंडळाला करावी लागतात.

२. कायदेविषयक कार्ये: जरी विधीमंडळ कायदे निर्मितीचे कार्य करित असले तरी त्या कार्यात मंत्रीमंडळाला काही प्रमाणात जबाबदारी पार पाडावी लागते. विधीमंडळामध्ये संबंधीत मंत्र्यांकडून महत्वाची विधेयके मांडली जातात. कारण विधीमंडळात मंत्रीमंडळाच्या पक्षाचे बहुमत असते. त्यामुळे मंत्र्यांनी मांडलेली विधेयके संमत होतात. सामान्यतः मंत्रीमंडळ आपणाला राज्यकारभार योग्यप्रकारे करता यावा आणि आपली ध्येयधोरणे यशस्वी करता यावीत या दृष्टीने आवश्यक असणारे कायदे निर्माण करून विधीमंडळाकडून त्यांना मंजूरी मिळवित असते. विधीमंडळातील नव्वद टक्के विधेयके सरकारी असतात. म्हणजेच ती मंत्रीमंडळाने तयार केलेली असतात आणि संबंधीत मंत्र्यांकडून विधीमंडळात मांडली जातात. मंत्रीमंडळ कायदेमंडळाला नेहमी जबाबदार असते. विधीमंडळाच्या दोन्ही सभागृहात प्रश्नोत्तराच्या तासाच्यावेळी संबंधीत मंत्र्यांना त्यांच्या खात्यातील प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतात. तसेच विधीमंडळात होणाऱ्या चर्चेला उत्तर देण्याचे कार्य मंत्र्याला करावे लागते.

३. अंमलबजावणी विषयक कार्ये: मंत्रीमंडळाकडून सरकारी धोरणे आणि योजना यांची अंमलबजावणी केली जाते. मुख्यमंत्री मंत्र्यांना खातेवाटप करतो. प्रत्येक मंत्र्यावर त्यांच्या संबंधीत खात्याच्या कामाची अंमलबजावणी सोपविण्यात येते. विविध खात्यांचा समन्वय साधून परस्परांच्या सहकार्याने प्रशासन कार्य स्थिर व यशस्वी करण्याचे कार्य मंत्रीमंडळाला करावे लागते, प्रशासकीय कार्याच्या यशावरच मंत्रीमंडळाचे स्थैर्य व भवितव्य अवलंबून असते. विधीमंडळाने संमत केलेल्या कायद्याची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करणे ही महत्वाची जबाबदारी मंत्रीमंडळाला पार पाडावी लागते.

४. अर्थविषयक कार्ये: राज्याचे आर्थिक धोरण ठरविण्याचे कार्य मंत्रीमंडळाला करावे लागते. अर्थमंत्री अर्थखात्याकडून वार्षिक अंदाजपत्रक मांडतो. विधीमंडळाने संमत केलेल्या आर्थिक धोरणांची व अर्थसंकल्पाची अंमलबजावणी मंत्रीमंडळाकडून होत असते. केंद्र सरकारकडून अनुदान मागणे, कर्ज उभारणे, कर आकारणीचे धोरण ठरविणे, कर्जाची परतफेड करणे, वस्तूंच्या किंमतीवर

नियंत्रण ठेवणे, राज्याच्या सुरक्षित निधीतून खर्चाचा प्रस्ताव मांडणे, खर्चाचा अहवाल विविध खात्याकडून मागविणे इ. अर्थविषयक कार्ये मंत्रीमंडळाला पार पाडावी लागतात.

५. नेमणुकीसंबंधीचे अधिकार: प्रशासनातील आणि राजकीय क्षेत्रातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्याचा अधिकार घटनेनुसार राज्यपालांना प्राप्त झालेला असला तरी प्रत्यक्षात मुख्यमंत्री व त्याचे मंत्रीमंडळ हा अधिकार वापरते. राज्य लोकसेवा आयोगांचे अध्यक्ष व सदस्य इत्यादींची नेमणूक राज्यपाल मंत्रीमंडळाच्या सल्यानेच करित असतो. परंतु या नेमणुकांमध्ये मुख्यमंत्र्यांची भूमिका महत्त्वाची असते.

६. शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे: मंत्रीमंडळाला राज्यात कायदा, सुव्यवस्था आणि शांतता प्रस्थापित करण्याचे कार्य करावे लागते. राज्यात अशांतता निर्माण होणार नाही याविषयी मंत्रीमंडळाला दक्षता घ्यावी लागते. राज्यात कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करण्याचे कार्य मंत्रीमंडळाला करावे लागते. राज्यात जातीय, धार्मिक, भाषिक संघर्ष निर्माण होतात तेव्हा असे संघर्ष मिटविण्याचे आणि शांतता प्रस्थापित करण्याचे कार्य मंत्रीमंडळालाच करावे लागते. जे मंत्रीमंडळ नागरिकांच्या स्वातंत्र्याची हमी देते, हक्काची हमी देते, त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करते ते सरकार स्थिर व यशस्वी होवू शकते.

७. इतर कार्ये: मंत्रीमंडळ आपल्या कामकाजाचा अहवाल दर १५ दिवसांनी राज्यपालांकडे पाठविते. न्यायाधिकाऱ्यांच्या नियुक्तीसंदर्भात मंत्रीमंडळ राज्यपालाला सल्ला देते. मंत्रीमंडळ आवश्यकतेनुसार चौकशी आयोग निर्माण करून प्रश्नांची चौकशी करते. राज्यातील विकास कार्यक्रम, विकास योजना राबविणे, पालकमंत्री या नात्याने जिल्ह्याच्या विकासात लक्ष घालणे, परकीय पाहुण्यांचे स्वागत करणे, वृत्तपत्रांना, वृत्तवाहिण्यांना राज्यकारभारासंबंधी, ध्येयधोरणासंबंधी माहिती देणे इत्यादी कार्ये मंत्रीमंडळास करावी लागतात.

न्यायमंडळ

भारतामध्ये एकेरी न्यायव्यवस्था स्वीकारली असून हे आपल्या राज्यघटनेचे आगळे वेगळे वैशिष्ट्य आहे. कनिष्ठ न्यायालयापासून वरिष्ठ सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत विविध स्तर असलेली साखळी असून प्रत्येकाचा अधिकार क्षेत्र ठरवून दिले आहे. न्यायपंचायत, तालुका न्यायालये, जिल्हा न्यायालये, उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालय अशी रचना आहे.

उच्च न्यायालय

राज्यघटनेतील कलम २१४ प्रमाणे प्रत्येक राज्यासाठी उच्च न्यायालय निर्माण करण्याची तरतूद आहे. भौगोलिक रचना आणि कामाचा व्याप्ती पाहून उच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात दोन राज्ये किंवा केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश केला जाऊ शकतो. पंजाब आणि हरियाणा या दोन राज्यासाठी

एक उच्च न्यायालय आहे. तर देशात एकूण १८ उच्च न्यायालये आहेत. भौगोलिक क्षेत्र आणि खटल्यांची वाढती संख्या पाहून एका उच्च न्यायालयाच्या क्षेत्रात दोन तीन खंडपीठ स्थापन केले जातात. उदा. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या क्षेत्रात औरंगाबाद, मुंबई, नागपूर येथे खंडपीठ आहेत.

उच्च न्यायालयाची रचना :-

प्रत्येक उच्च न्यायालयात एक मुख्य न्यायाधीश आणि राष्ट्रपती वेळोवेळी ठरवतील तितके इतर न्यायाधीश असतात. त्यांच्या नेमणूक राष्ट्रपती करित असतात. या प्रक्रिया राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशाशी आणि त्या संबंधित राज्याच्या राज्यपालाच्या सल्ल्याने करित असतात. खटल्याचा निकाल लवकर लावण्याच्या दृष्टीने दोन दोन वर्षासाठी तात्पुरती न्यायाधीश नियुक्त करण्याची प्रथा आहे. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांच्या बदल्या दुसऱ्या राज्यात होऊ शकतात.

पात्रता:-

१. ती व्यक्ती भारताचे नागरिक असले पाहिजे.
२. त्याने भारतातील कोठेही किमान दहा वर्षे कनिष्ठ न्यायालयात न्यायाधीश म्हणून कामाचा अनुभव असावा किंवा
३. उच्च न्यायालयात वकिली करण्याचा दहा वर्षांचा अनुभव असावा.

पगार व भत्ते:-

उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीश व इतर न्यायाधीशांना संसदेने केलेल्या विहित अटीनुसार होतो. याशिवाय इतर भत्ते आणि शासकीय निवासस्थान असते. तसेच निवृत्तीवेतन दिली जाते. आर्थिक आणीबाणी हा अपवाद वगळता त्यांच्या पगारात कमी करता येत नाही.

न्यायाधीशांचा कार्यकाल:- न्यायाधीश सेवेचा कार्यकाल ६२ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पदावर काम करू शकतात. त्यापूर्वी ते स्वइच्छेने राजीनामा देऊ शकतात. गैरवर्तणुक व अकार्यक्षमता या आधारे एखाद्या न्यायाधीशास बडतर्फ करता येतो तसा ठराव संसदेने दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर केल्यावर राष्ट्रपती त्यांना बडतर्फ करतात.

उच्च न्यायालयाचे कार्यक्षेत्र व अधिकार

१. प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र

काही दावे खटले थेट उच्च न्यायालयात दाखल करता येतात. त्यास प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र म्हणतात. मूलभूत अधिकार त्यावरील अतिक्रमणबद्दलचे दावे, रिट अर्ज, विवाह, घटस्फोट, संपत्ती विषयक दावे स्वीकारणे, चालविणे आणि निर्णय देणे, संसद राज्य विधिमंडळाच्या

निवडणुकीसंबंधीची दावे चालवणे, निर्णय देणे, बंदिप्रत्यक्षिकरण, प्रतिवेध, अधिकारपृच्छा, परमादेश इत्यादीचे अर्ज स्वीकारून निर्णय देणे याचा समावेश प्रारंभिक अधिकार क्षेत्रात होत असतो. हे दावे दिवाणी आणि फौजदारी स्वरूपाचे असू शकतात.

२. पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र:-

राज्यातील जिल्हा न्यायालयातील निकाला विरुद्ध उच्च न्यायालयात दावा दाखल करता येते. उच्च न्यायालये अशा खटल्यावर दाखल करून पुनर्निर्णय देत असतात. दाव्याचे स्वरूप गंभीर असल्यास किंवा पाच हजार पेक्षा जास्त रुपयाचा दावा असल्यास कनिष्ठ न्यायालयातून अपील दाखल करता येते. अपिलाचे स्वरूप दिवाणी आणि फौजदारी दोन्ही असू शकते.

३. पुनर्विलोकनाचे अधिकार:-

घटक राज्यातील विषयावर कायदे करण्याचा अधिकार राज्य विधिमंडळला आहे. हे कायदे करताना कायद्याच्या प्रक्रियेचे पालन केले किंवा नाही तसेच घटनात्मक तरतुदी प्रमाणे केले आहे काय कायदे योग्य की अयोग्य हे तपासून पाहण्याचा अधिकार उच्च न्यायालयाला दिले आहेत. या अधिकाराला पुनर्विलोकनाचे क्षेत्र असे म्हणतात.

४. दाखला देण्याचे अधिकार:-

काही बाबतीत उच्च न्यायालयाच्या निकालाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते. परंतु त्यासाठी उच्च न्यायालयाची परवानगी लागते. अशा आशयाचे प्रमाणपत्र देण्याचा अधिकार उच्च न्यायालयाला असतो.

५. प्रशासकीय स्वरूपाचे अधिकार क्षेत्र:-

जिल्हा आणि कनिष्ठ न्यायालयाच्या न्यायालयीन प्रक्रियेवर देखरेख, नियंत्रण ठेवणे, कार्यक्षम कारभारासाठी नियम तयार करणे. कनिष्ठ न्यायालयातील आवश्यक नोकर भरती करणे, त्याच्यावर देखरेख, बदली, बढती हे काम बघणे. कनिष्ठ न्यायालयातील कामकाजाची, प्रक्रियेची माहिती मागविणे. काही खटले किंवा एका कनिष्ठ न्यायालयातून दुसऱ्या कनिष्ठ न्यायालयाकडे, स्वतःकडे वर्ग करून घेणे. कनिष्ठ न्यायालयाचे रेकॉर्ड तपासणी करणे. इत्यादी प्रशासकीय कामे करावी लागतात.

उच्च न्यायालयाचे महत्व

कलम २२६ प्रमाणे भारतातील कोणतीही व्यक्ती किंवा अधिकारी यास अनुलक्षून विविध प्रकारचे आदेश देण्याचे अधिकार उच्च न्यायालयास आहे. त्यामुळे एकेरी न्यायव्यवस्थेच्या रचनेत उच्च न्यायालयाला महत्त्वाचे स्थान आहे. उच्च न्यायालयाचे निर्मिती राज्यघटनेनुसार झालेली असते.

त्यामुळे ही न्यायालये घटनात्मक तरतुदीनुसार काम करतात. त्यांच्या कार्ये ते पूर्ण स्वायत्त आहेत. न्याय प्रक्रिया चूक ठेवण्यात उच्च न्यायालयाचा सिंहाचा वाटा आहे. उच्च न्यायालयावर सर्वोच्च न्यायालयाचे नियंत्रण असते. तरीही उच्च न्यायालयाचे अधिकार हे सर्वोच्च न्यायालयापेक्षा जास्त आहेत कारण सर्वोच्च न्यायालय फक्त मुलभूत अधिकारावर आक्रमण झाल्यास निर्णय किंवा आदेश देते. पण उच्च न्यायालय मात्र मुलभूत अधिकार व कायदेशीर हक्क या दोन्हीवर आक्रमण झाल्यास आदेश देऊ शकते.

उच्च न्यायालय अभिलेख न्यायालय आहेत:- सर्वोच्च न्यायालयाप्रमाणे उच्च न्यायालय सुद्धा अभिलेख न्यायालय आहे. त्याची कारणे पुढील प्रमाणे

१. उच्च न्यायालयाने दिलेले निर्णय लिखित स्वरूपात असतात आणि ते अभिलिखित करून ठेवलेले असतात.
२. या अभिलिखित निर्णयाचा उपयोग भविष्यात दिल्या जाणाऱ्या दावे खटल्यांच्या निकालाच्या वेळी केली जाते.
३. उच्च न्यायालयाचे निर्णय राज्याच्या कार्यक्षेत्रातील कायद्यासारखे असते. काही निर्णयाचे रूपांतर कायद्यात केले जाते.
४. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा अवमान करता येत नाही. निर्णय अमान्य करणाऱ्यांना शिक्षा, दंड होऊ शकतो.

कनिष्ठ न्यायालये किंवा दुय्यम न्यायालये

प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा व सत्र न्यायालय असते. तसेच तालुका पातळीवरही न्यायालये असतात. तेथे त्याच्या कार्यक्षेत्राप्रमाणे खटले चालतात. या न्यायालयामध्ये दिवाणी फौजदारी दोन्ही दावे चालवले जातात. खटल्यांच्या स्वरूपावरून काही दावे थेट जिल्हा न्यायालयात दाखल होतात. या सर्व कनिष्ठ न्यायालयावर उच्च न्यायालयाचे नियंत्रण असते.

न्यायाधीशांची नियुक्ती-राज्यपाल घटकराज्याच्या उच्च न्यायालयाचा सल्ला घेऊन जिल्हा पातळीवरील न्यायाधीशांची नेमणूक करतो.

पात्रता- जिल्हा पातळीवरील सात वर्षे वकिलीचा अनुभव असणाऱ्या व्यक्तीला उच्च न्यायालयाच्या शिफारशीने राज्यपाल न्यायाधीशांची नियुक्ती करतो. तालुकास्तरीय न्यायाधीशाची नियुक्ती लोकसेवा आयोगाद्वारे होते.

लोक अदालत

जनतेच्या तक्रारी, वाढती लोकसंख्या त्यातून निर्माण होणारे दावे, खटले याची संख्या वाढू लागली. परंतु त्या प्रमाणात न्यायालये आणि न्यायाधीशांची संख्या वाढत नाही. निर्णय लवकर लागत नाही, त्यातून मार्ग काढण्यासाठी आणि खटल्याचा निकाल लवकर लागण्यासाठी लोकअदालत कल्पनेची निर्मिती झाली.

लोकअदालत हे एकेक स्वयंसेवी संस्था आहे. अनौपचारिक पद्धतीने खटले निकाली काढण्याचे सरकारमान्य व्यासपीठ आहे. दोन्ही पक्षकाराने एकत्र बोलावून चर्चा वाटाघाटी करून दोघातील भांडण, संघर्ष, मतभेद, मिटवण्याचा प्रयत्न लोक आदालतीद्वारे केला जातो.

सत्र १ : घटक ४
घटनात्मक प्राधीकरणे
(Constitutional Bodies)

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय विवेचन
 - ४.२.१ घटनात्मक प्राधीकरणे
 - ४.२.१.१ नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
 - ४.२.१.२ वित्त आयोग
 - ४.२.१.३ निवडणूक आयोग व निवडणूक प्रक्रिया
 - ४.२.१.४ केंद्रीय लोकसेवा आयोग
- ४.३ सारांश
- ४.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
- ४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न-उत्तरे
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके
- ४.० उद्दिष्टे

- ☞ भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये निर्माण केलेल्या घटनात्मक प्राधीकरणाचा अभ्यास करणे.
- ☞ नियंत्रक व महालेखापरीक्षक या घटनात्मक प्राधीकरणाचे स्वरूप व कार्ये जाणून घेणे.
- ☞ निवडणूक आयोग, वित्त आयोग केंद्रीय लोकसेवा आयोग या प्राधीकरणाचे स्वरूप व कार्ये समजावून घेणे.

४.१ प्रास्ताविक

भारतीय राज्यघटनेमध्ये विविध घटनात्मक प्राधीकरणाची तरतुद केली असून ही प्राधीकरणे स्वायत्त असून त्याचे कामकाज घटनात्मक तरतुदीनुसार पार पाडले जाते. त्यांना त्याच्या कार्यक्षेत्रात स्वायत्तता दिली असल्यामुळे ती स्वतंत्र व निर्भीडपणे कामकाज करू शकतात. देशातील लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी त्याची नितांत गरज आहे. या प्राधीकरणाच्या माध्यमातून राज्य घटनेतील तत्त्वाची अंमलबजावणी व संरक्षण केले जाते.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ घटनात्मक प्राधीकरणे

भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार राज्यकारभाराच्या व प्रशासकीय सोयीसाठी विविध घटनात्मक प्राधीकरणाची निर्मिती करण्यात आलेली आहेत. ही प्राधीकरणे शासकीय कार्यांना पुरक व्यवस्था म्हणून कार्यरत आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्याची उपयुक्तता व्यवहार्यता सिद्ध झाली आहे.

४.२.१.१ नियंत्रक व महालेखापरीक्षक

संसदीय लोकशाही कायदेमंडळाचे कार्यकारी मंडळावरील नियंत्रण प्रभावी करण्यासाठी कार्यकारी मंडळाच्या कार्यावर लक्ष ठेवणे आवश्यक असते. शासनाच्या ध्येय धोरणांची आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य सनदी सेवकांकडून केले जाते. विविध योजना आणि कार्यक्रमावरील खर्च कार्यकारी मंडळाकडून केला जातो. कार्यकारी मंडळातील जमा-खर्चाच्या तांत्रिक बाबी तपासण्यासाठी, सार्वजनिक हिशोब आणि आर्थिक व्यवहार योग्य आहेत काय? विभागवार खर्च केला आहे काय? इत्यादी तांत्रिक बाबींचा हिशोब तपासण्याचे कार्य नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाकडून केले जाते. स्वच्छ कार्यक्षम प्रशासन आणि भ्रष्टाचार मुक्त लोकशाहीसाठी महालेखापरीक्षकाचे पद लोकशाहीचा आधारस्तंभ मानला जातो. कायदेमंडळातील मंत्र्यांना तांत्रिक बाबींचे पुरेसे ज्ञान नसते, यासाठी शासनाचे आर्थिक व्यवहार कार्य योग्य प्रकारे होते की नाही, हे पाहण्याचे कार्य नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाच्या सहाय्याने केले जाते. भारतीय राज्यघटनेच्या १४८ ते १५१ या कलमात नियंत्रक व महालेखापरिचक याची नेमणूक व कार्ये याविषयी तरतुदी केल्या आहेत त्याची नेमणूक राष्ट्रपतीकडून केली जाते. त्याचे वेतनभत्ते, सेवाशर्ती संसद ठरवते. गिरीशचंद्र मुर्मु हे मे २०१३ पासून नियंत्रक व महालेखापरीक्षक पदावर कार्यरत आहेत.

□ नियंत्रक व महालेखापरीक्षक पदाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

इंग्लंडमध्ये शासकीय लेखा परीक्षण करण्यासाठी नियंत्रक व महालेखापरीक्षक पद निर्माण करण्यात आले होते. सन १८५७ साली लॉर्ड कॅनिंगच्या काळात मुंबई, मद्रास आणि बंगाल या

प्रांतातील लेखांकन कार्यालयांना एकत्रित करण्यात आले आणि त्यावेळी महालेखापालाचे नवीन पद निर्माण करण्यात आले. त्या काळात जमीन महसुलीवरील खर्च जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत होत असे व हिशेब ठेवण्याचे कार्य लेखांकन विभाग करीत असे. लॉर्ड कॅनिंगच्या काळात लेखा परीक्षणाच्या कार्यात कांही सुधारणा करण्यात आल्या.

सन १८६० साली अंदाजपत्रकाची तपासणी करण्यासाठी एक लेखापरीक्षण मंडळ स्थापन करण्यात आले. या मंडळाचे दोन सदस्य असत. महालेखापाल व सैन्य वित्त विभागातील प्रमुख हे ते दोन सदस्य होय. प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विनियोजन विधेयकाची तपासणी करण्याचे कार्य हे मंडळ करीत असे. सन १८६१ साली इंपेरिअल सैन्य लेखांकन विभाग निर्माण करण्यात आला. त्यामुळे वरील मंडळ बरखास्त करण्यात आले. याच वेळी महालेखापालाचे पदाचे नूतनीकरण करून त्यास लेखानियंत्रक म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले. या विभागाला खालील कार्य देण्यात आले. १. सार्वजनिक कर्जाची व्यवस्था पहाणे. २. विविध कोषागाराच्या हिशेबावर देखरेख ठेवणे. ३. केंद्रीय लेखांकन विभागाची प्रशासकीय जबाबदारी सांभाषणे. सन १८७६ साली कागदी चलनाच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी टाकसाळ विभागातून लेखांकन विभागाकडे सोपविण्यात आली. सन १८८० साली पुन्हा या विभागाचे नाव बदलून नियंत्रक व महालेखापाल असे करण्यात आले. लेखा परीक्षण विभागाचे स्वातंत्र्य राखण्यासाठी त्याला कायदेशीर मान्यता सन १९१९ च्या कायद्यांतर्गत महालेखापाल हा स्वतंत्र अधिकारी संबोधला जाऊ लागला. महालेखापालाची नियुक्ती सेक्रेटरी ऑफ स्टेट इन कॉन्सिल करीत असे. राज्याच्या मर्जीत असेपर्यंत तो कार्य करीत असे. महालेखापालाचा पगार, अधिकार, कर्तव्ये, नोकरीच्या शेवटशी सेक्रेटरी ऑन स्टेटस् निश्चित करीत असे. महालेखापालाद्वारे वार्षिक विनियोजन अहवाल तयार केला जात असे.

१९१९ चा भारत प्रशासन कायदा किंवा मॉटिंग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा कायदानुसार या पदाची निर्मिती करण्यात आली होती. भारत मंत्र्यांच्या नियंत्रणाखाली नियंत्रक व महालेखापरीक्षक कार्य करीत असे. ब्रिटीश राजवटीत तत्कालीन आर्थिक व्यवहारांची तपासणी करून गव्हर्नर जनरल मार्फत तो आपला जमा-खर्चाच्या हिशोबाचा अहवाल भारतमंत्र्यांकडे पाठवत असे. त्यावेळी नियंत्रक व महालेखापरीक्षकावर गव्हर्नर जनरलचे नियंत्रण होते. परंतु १९३५ च्या भारत प्रशासन कायदानुसार भारतमंत्र्यांचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांवर नियंत्रण कमी करण्यात आले आणि हे पद स्वतंत्र ठेवण्यात आले. महालेखापालाच्या कार्यात सन १९३५ च्या कायद्याद्वारे आणखी बदल करण्यात आला. या कायद्या अंतर्गत महालेखापालाची नियुक्ती 'हीज मॅजेस्टी' करीत असे. ज्या तरतुदीद्वारे फेडरल कोर्टाच्या न्यायमूर्तींना काढण्यात येत असे. या तरतुदीमुळे महालेखापालाला जास्त स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यानंतर महालेखापालाच्या कार्यात वाढ करण्यात आली. भारतीय घटनेत त्याच्या नियुक्तीचा आणि कार्याचा उल्लेख करण्यात आला आहे.

□ **नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाचे वेतन :-**

नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाचे वेतन आणि इतर नोकरीच्या अटी संसद कायदा करून ठरवू शकते. नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाचे वेतन सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकांच्या वेतना इतके म्हणजे दरमहा १,००,०००/- (एक लाख रुपये) इतके आहे. याशिवाय निवास आणि भत्ते दिले जातात. नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाचे वेतन भारताच्या संचित निधीतून दिले जाते.

□ **नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाची नियुक्ती :-**

भारतीय संविधानातील कलम १४८ नुसार राष्ट्रपतीच्या सल्ल्याने नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाची नियुक्ती सहा वर्षासाठी केली जाते. कार्यकारी मंडळात नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाचा समावेश केला आहे. परंतु नियंत्रक व महालेखापरीक्षक पद कायदेमंडळाच्या नियंत्रणापासून स्वतंत्र ठेवण्यात आले आहे. वयाच्या ६५ वर्षापर्यंत त्यांना पदावर राहता येते. त्यांचा दर्जा सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या समकक्ष असतो. निवृत्तीनंतर त्यांना केंद्र किंवा राज्यसरकारचे लाभाचे पद स्विकारता येत नाही.

□ **नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाची पदच्युती :-**

भारताच्या नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाला त्याच्या पदावरून दूर करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकांसाठी वापरण्यात येणारी, म्हणजे संसदेच्या दोन्ही सभागृहात उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या २/३ सभासदांच्या बहुमताने एकूण सभासदांच्या बहुसंख्य संमतीने ठराव मंजूर झाल्यास राष्ट्रपती नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाला पदच्युत करू शकतो.

□ **नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाची कामे :-**

१. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार आणि इतर संस्थांच्या व मंडळांच्या हिशोबासंबंधी नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाचे कार्य व अधिकार कायद्याने ठरविण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारचे हिशेब कोणत्या पद्धतीने ठेवावेत. यासंबंधी राष्ट्रपतीला नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाच्या सल्ल्यानुसार नियम करून ठरविता येतात. नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाला आपले अधिकार ग्रहणापूर्वी राष्ट्रपतीसमोर शपथ घ्यावी लागते.

२. संसदेने किंवा राज्यातील कायदेमंडळांनी संमत केलेल्या सार्वजनिक पैशाचा खर्च कार्यकारी मंडळ किंवा सनदी नोकरांकडून योग्य प्रकारे केला जातो की नाही यासंबंधी परीक्षण करणे.
३. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या सार्वजनिक हिशोबांची तपासणी करणे.
४. शासकीय खर्चासंबंधीच्या आर्थिक नियमांचे पालन होते की नाही यासंबंधी पाहणी आणि तपासणी करणे.
५. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारच्या खर्चाच्या काटकसरीच्या दृष्टीकोनातून हिशोब तपासणे आणि फाजील किंवा गैरखर्चाच्या बाबी कायदेमंडळाच्या लोक लेख समितीसमोर उपस्थित करणे.
६. केंद्र सरकारच्या जमा-खर्चाच्या हिशोबाचे अहवाल राष्ट्रपतीला सादर करून राष्ट्रपतीकडून अहवाल संसदेपुढे ठेवला जातो.
७. घटक राज्याच्या हिशोबाचे अहवाल संबंधीत राज्याच्या राज्यपालांना सादर करतो आणि संबंधीत अहवाल घटक राज्याच्या राज्यपालांमार्फत विधीमंडळापुढे ठेवला जातो.
८. राज्य विधीमंडळाच्या सार्वजनिक हिशेब समित्यांना सल्ला आणि मार्गदर्शन करण्याचे कार्य नियंत्रक व महालेखापरीक्षकाकडून केले जाते.

४.२.१.२ वित्त आयोग (Finance Commission)

भारतीय शासन व्यवस्था संघराज्य पद्धतीची असून केंद्र व राज्य यांच्यात अधिकारांची विभागणी केलेली आहे. भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४६ नुसार केंद्र व राज्यामध्ये तीन प्रकारच्या अधिकारांची विभागणी केली आहे. त्यात केंद्र व राज्यामध्ये केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूचीच्या मध्ये विषयांची विभागणी केली आहे व त्याचप्रमाणे राज्यघटनेतील विविध कलमांतर्गत प्रशासकीय, वित्तीय व इतर अधिकारांची विभागणी केलेली आहे. यातच वित्तीय अधिकार प्रामुख्याने राज्यघटनेच्या कलमांतर्गत विवेचन करून त्या संबंधीच्या समस्या सोडवण्यासाठी २८० कलमानुसार वित्त आयोगाची निर्मिती करण्यात आली आहे.

□ स्थापना :-

भारतीय राज्यघटनेत केंद्र व राज्य शासनाचे वित्तीय अधिकार स्पष्ट केले आहेत. यात संघराज्याची व्यवस्थेची व्यवस्थित व सुदृढ वाटचाल होण्यासाठी केंद्र व राज्याच्यात करांची विभागणी न्याय पद्धतीने होणे आवश्यक असते. त्या दृष्टिने वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते.

भारतीय संघ राज्य आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ होत असले तरी राज्याच्या केंद्रांवर आर्थिक बाबतीत अवलंबून असते यात महसुलाचा वाटा महत्त्वपूर्ण असून केंद्र व राज्याच्यात या कराचा वाटा योग्य पद्धतीने वितरीत करणे आवश्यक असते. भारतातील तीव्र स्वरूपाचा प्रादेशिक असमतोलांमुळे या कराचे वाटप योग्य व शास्त्रीय पद्धतीने होणे आवश्यक असल्यामुळे भारतीय राज्यघटनेतील २८० व्या कलमानुसार घटक राज्यांना वित्तीय वाटपाचे निकष ठरवण्यासाठी वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते.

□ भारतातील संघराज्यात्मक वित्तव्यवस्थेचा विकास

१८३३ साली 'चार्टर अॅक्ट'प्रमाणे भारतात ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल सुरू झाल्यापासून १८७० पर्यंत केंद्र व प्रांतांमधील वित्तीय संबंध हे संघराज्यात्मक वित्तव्यवस्थेच्या तत्वांना अनुसरून नव्हते. पुढे लॉर्ड मेयो यांनी प्रांतांना काही दुय्यम कार्ये सोपवून त्यासाठी काही ठराविक निधी त्यांना उपलब्ध करून दिली. १८७७ मध्ये लॉर्ड लिटन यांनी ठराविक निधीऐवजी काही विवक्षित उत्पन्नाच्या बाबी प्रांतांना दिल्या. १९०४ साली केंद्राच्या एकूण उत्पन्नापैकी काही प्रतिशत हिस्सा प्रांतांना देण्याचे व त्यात मागास प्रांतांना अधिक वाटा देण्याचे तत्त्व मान्य करण्यात आले. १९१९ च्या भारत सरकार कायद्याने वित्तीय बाबतीत प्रांतांना पूर्वीपेक्षा अधिक स्वायत्तता मिळाली, १९२० मध्ये मेस्टन निवाड्याद्वारे प्रांतांच्या करक्षमतेनुसार त्यांनी केंद्राला द्यावयाचा हिस्सा निश्चित करण्यात आला. केंद्र व राज्ये यांच्यात उत्पन्नाचे विभाजन करण्याबाबत विचार करण्यासाठी १९३१ मध्ये नेमलेल्या पील समितीने आयकराचे वाटप केंद्र व राज्यांमध्ये व्हावे व निगम कराचे उत्पन्न मात्र केंद्राने स्वतःकडे ठेवावे, असे सुचविले. आयकराचे वाटप प्रत्यक्षात कसे करावे हे ठरविण्यासाठी १९३२ मध्ये पर्सी समिती नेमण्यात आली. पुढे तर ऑटो नेमियर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने प्रांतांची स्वायत्तता वाढवत असतानाच केंद्राची वित्तीय स्थिरता कशी कायम राहिल, याचा विचार केला. आयकराचा निम्मा वाटा राज्यांना मिळावा, अशी महत्त्वाची शिफारस नेमियर यांनी केली.

१९३५ च्या भारत सरकार कायद्यान्वये वित्तीय संसाधनांचे वाटप प्रांत व केंद्र यांच्या दरम्यान कशा प्रकारे व्हावे, ते निश्चित करण्यात आले. त्यानुसार वित्तीय संसाधनांची विभागणी (अ) केवळ केंद्र सरकारच्या आधीन असलेली वित्तीय संसाधने, (आ) केवळ प्रांतिक सरकारांच्या उपयोगासाठी असलेली वित्तीय संसाधने, (इ) केंद्र सरकारने आकारावयाचे व जे केंद्रानेच गोळा करावयाचे; परंतु ज्यापासून मिळणारे सर्व उत्पन्न प्रांतांनाच मिळेल असे कर व (३) केंद्र सरकार व प्रांतिक सरकार यांच्यात विभाज्य असलेले कर-उत्पन्न अशी करण्यात आली. उपर्युक्त कर-उत्पन्न-विभाजनाची व्यवस्था ही स्वतंत्र भारताच्या संविधानाला मार्गदर्शक ठरली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यांच्या सीमा व लोकसंख्या यांत बदल झाल्याने आर्थिकदृष्ट्या घटकराज्यांच्या उत्पन्नाच्या वाटपाबाबत फेरविचार करणे आवश्यक ठरले. घटना समितीने एन्. आर्. सरकार यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या तज्ज्ञ समितीने आयकर, ताग-निर्यात शुल्क व केंद्रीय उत्पादन कराच्या वाटपाबाबत काही सूचना केल्या व मुख्य म्हणजे ऑस्ट्रेलियाच्या 'कॉमनवेल्थ ग्रँट कमिशन'च्या धर्तीवर भारतात वित्त आयोगाची स्थापना होईपर्यंत आणि फाळणीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर केंद्र सरकार व घटकराज्यांच्या संबंधांत सुधारणा सुचविण्याच्या दृष्टीने १९४९ मध्ये सी.डी. देशमुख समितीची नेमणूक केली गेली. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी नेमियर समितीने सुचविलेल्या शिफारशींशिवाय काही नवीन सुधारणा देशमुख समितीने सुचवावयाच्या होत्या. त्यानुसार त्या समितीने आयकरातील राज्यांचा वाटा व त्यांना द्यावयाची मदत-अनुदाने यांबाबत केलेल्या शिफारशी राज्यांचे समाधान करणाऱ्या नव्हत्या, तथापि प्राप्त परिस्थितीत केंद्राने त्या स्वीकारल्या.

एन. आर. सरकार समितीने सुचविल्याप्रमाणे ऑस्ट्रेलियातील कॉमनवेल्थ ग्रँट कमिशनचा अभ्यास करण्यासाठी भारत सरकारने बी. के. नेहरू व बी. पी. आडारकर या दोघांच्या समितीस ऑस्ट्रेलियाला पाठविले, त्यांनी दिलेल्या अहवालावर घटना समितीच्या बैठकांमध्ये चर्चा होऊन वित्त आयोगाच्या स्थापनेचा समावेश भारतीय संविधानात करण्यात आला व 'फायनॅन्स कमिशन (मिसलेनियस प्रोव्हिजन्स) अॅक्ट १९५१ नुसार पहिला वित्त आयोग १९५१ मध्ये स्थापन करण्यात आला.

□ रचना :-

वित्त आयोगाची नेमणूक दर ५ वर्षांनी राज्यघटनेतील कलम २८० नुसार होते. राष्ट्रपतींना आवश्यक वाटल्यास पाच वर्षांच्या कालावधीपूर्वीही नवा वित्त आयोग अस्तीत्वात येऊ शकतो.

वित्त आयोगाचे एक अध्यक्ष व ४ सदस्य असून यांची नियुक्ती राष्ट्रपती मार्फत होत असते. सदस्यांच्या निवडीसाठी अर्हता काय असावी व हे सदस्य कशा प्रकारे निवडले जावेत हे संसदेला कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल असे भारतीय संविधानाच्या कलम २८० (२) मध्ये नमूद करण्यात आले आहे. १९५५ मध्ये ह्या संदर्भात संमत झालेल्या एका कायद्यानुसार वित्त आयोगाचे अध्यक्ष आणि सदस्य ह्यांच्या अर्थतेबाबत काही निश्चित तत्त्वे स्पष्ट करण्यात आली. त्यानुसार वित्त आयोगाचा अध्यक्ष हा सार्वजनिक जीवनातील अनुभव असणारा पाहिजे, तसेच आयोगाचा सदस्य हा उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश होण्याच्या पात्रतेचा असला पाहिजे, सरकारी वित्तव्यवहार व लेखापद्धती ह्यांचे त्याला ज्ञान हवे व प्रशासनाचा दीर्घनुभवही हवा आणि त्याला विशेषतः अर्थशास्त्राचे ज्ञान असले पाहिजे.

पहिला वित्त आयोग भारतीय संविधानाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षांच्या आत स्थापन होईल, असे त्या संविधानाच्या उपर्युक्त कलम २८० मध्ये नमूद करण्यात आला. त्यानुसार पहिला वित्त आयोग १९५९ साली स्थापन करण्यात आला. २००५ सालापर्यंत एकूण अकरा वित्त आयोग झाले. १२ व्या वित्त आयोग २००५ ते २०१० या कालावधीचा असून याचे अध्यक्ष सी. रंगराजन होते तसेच १३ वा वित्त आयोग २०१० ते २०१५ या कालावधीचा होता. या आयोगाचे अध्यक्ष हे विजय केळकर हे होते. तर १४ व्या वित्त आयोग २०१५ ते २०२० या आयोगाचे अध्यक्ष वाय. एस. रेड्डी होते तर १५ वा वित्त आयोग २०२०-२०२५ या कालावधीसाठी निर्माण केला असून या आयोगाचे अध्यक्ष एन. के. सिंग हे आहेत.

□ पात्रता :-

वित्त आयोगाचा अध्यक्ष नियुक्त करताना त्या व्यक्तीस सार्वजनिक क्षेत्रातील अनुभव आवश्यक आहे. तसेच इतर सदस्यांना मध्ये १) उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश असावा किंवा किमान पात्रता असावी २) शासनाचा वित्तीय व्यवहार व लेखा विषय ज्ञान असणारा असावा. ३) वित्तीय बाबी व प्रशासनाचा अनुभव असावा ४) अर्थशास्त्राचा ज्ञानी असावा ही पात्रता इतर सदस्यांना लागू होतो या ४ पात्रते नुसार इतर ४ सदस्यांची निवड करून नियुक्त केले जाते.

□ सेवा शर्ती :-

वित्त आयोग हा घटनात्मक पद असल्याने त्याच्या सेवा शर्ती त्याच्या पदाला हानीकारक ठरेल अशी तरतूद करत नाहीत. वित्त आयोगाला घटनात्मक संरक्षण देवून स्वतंत्र ठेवले गेले आहे.

□ वित्त आयोगाचे स्वरूप :-

संघराज्यात्मक वित्तव्यवस्थेला आधारभूत असलेली तत्त्वे व या व्यवस्थेची काही वैशिष्ट्ये यांद्वारे आयोगाचे स्वरूप व कार्यपद्धती निर्धारित होते.

संघराज्यात्मक वित्तव्यवस्थेतील विविध घटकांच्या बाबत कार्य क्षेत्राची असणारी विभागणी, केंद्र व राज्य यांच्यात सामायिक असणारी उत्पन्नाची काही साधने, केंद्राचे वित्तव्यवस्थेत असणारे वर्चस्व व त्यामुळे प्राप्त होणारा हस्तक्षेपाचा अधिकार, कर-आकारणीबाबत परस्पर-सहकार्य, घटनेचे सार्वभौमत्व इ. संघराज्यात्मक वित्तीय व्यवस्थेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगता येतील. त्याचप्रमाणे या व्यवस्थेत स्वतंत्रता, समन्यायता, पर्याप्तता, हस्तांतरण इ. मार्गदर्शक तत्त्वे अनुस्यूत आहेत. स्वतंत्रतेच्या तत्त्वानुसार प्रत्येक घटकाला कर लावण्याचा, कर्ज उभारण्याचा व उत्पन्नातून खर्च करण्याचा पूर्ण अधिकार असतो. समन्यायतेच्या तत्त्वानुसार व संसाधनांचे वाटप होताना पक्षपात होऊ नये हे अभिप्रेत असते. पर्याप्ततेच्या तत्त्वानुसार वित्तीय साधनांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात पुरेशी

लवचिकता असावी, हस्तांतरणाच्या तत्त्वानुसार सधन घटकांकडील संपत्तीचा वाटा निर्धन घटकांकडे वितरित करावा, हे अपेक्षित असते.

संघराज्यात्मक वित्तव्यवस्थेच्या वरील स्वरूपामुळे वित्तीय समायोजनात काही अडचणी निर्माण होतात आणि वित्त आयोगासमोर त्या आव्हाने उभी करतात.

□ अधिकार व कार्य :-

१. केंद्र व राज्यांमध्ये करांचे वाटप करणे.
२. केंद्र शासनाच्या संचित निधितील निधीतून राज्याला दिल्या जाणाऱ्या अर्थसाहायांचे निकष ठरवले जाणे.
३. पंचायत राज्य व्यवस्थेच्या संशोधनास साहाय्य पुरविण्यासाठी घटक राज्यांच्या संचित निधीत भर घालण्यासाठी आवश्यक असे उपाय योजने.
४. नागरी स्वराज्य संस्थामधील निधि संदर्भात घटक राज्यांना उपाययोजना सांगणे.
५. वित्तीय प्रशासनातील कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी राष्ट्रपतीला शिफारशी करणे.
६. वित्तीय अहवाल राष्ट्रपतीला सादर करणे.
७. केंद्र व राज्यांच्या वित्तीय समस्या संदर्भात शिफारशी सुचवणे.
८. राज्यांना विविध वित्तीय संसाधनासंबंधी उपाययोजना सुचवणे.

प्रत्येक घटकराज्याचा आकार, लोकसंख्या, भौगोलिक परिस्थिती, आर्थिक व सामाजिक प्रश्न हे विभिन्न असतात. त्यामुळे सर्व राज्यांना एकच एक समान वाटपाचे तत्त्व लावता येत नाही. अशा परिस्थितीत वित्तीय विभाजनाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

संघराज्यात्मक वित्तव्यवस्थेत केंद्राचा वरचष्मा असणे हे क्रमप्राप्त असल्याने केंद्राची उत्पन्नाची बहुतांशी साधने विपुल व लवचीक असतात; तशी ती राज्यांची नसल्याने केंद्राकडे आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण होण्याची शक्यता असते.

विविध राज्यांतील प्रादेशिक असमतोलामुळे उत्पन्नाच्या न्याय्य वाटताचा प्रश्न निर्माण होतो, त्यातच केंद्रस्थानी एका पक्षाचे व राज्यांमध्ये अन्य पक्षांची सरकारे सत्तेवर असल्यास संघर्षाचे प्रसंग निर्माण होण्याची शक्यता असते.

उत्पन्न करांची विभागणी केंद्र व राज्यांमध्ये करण्यासाठी काही तत्त्वे ठरविली जातात. उदा. पहिले तत्त्व म्हणजे लोकसंख्या-तत्त्व. देशातील एकूण किती टक्के लोकसंख्या त्या राज्यात आहे,

त्यानुसार त्या प्रमाणात वाटपयोग्य करनिधीची विभागणी ठरविणे. दुसरे म्हणजे संकलन-तत्त्व. एखाद्या राज्याने जितका कर गोळा केला असेल, त्या प्रमाणात त्या राज्यास एकूण निधीतून वाटा देणे. लोकसंख्या-तत्त्व सर्व राज्यांना साधारणपणे न्याय देणारे आहे. जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या राज्यास स्वाभाविकपणे अधिक निधी यामार्फत मिळू शकतो. एखाद्या राज्याने भरपूर करनिधी गोळा केला, तर त्यालाही या सर्व यंत्रणेत प्रोत्साहन मिळावे म्हणून संकलन-तत्त्व वापरले जाते. उदा. महाराष्ट्राची लोकसंख्या देशातील एकूण लोकसंख्येच्या जेमतेम १० टक्के आहे. तथापि एकूण उत्पन्न करपैकी सु. ४० टक्के वाटा महाराष्ट्रातून येतो. येथे जर फक्त लोकसंख्या-तत्त्व वापरले, तर महाराष्ट्र, पंजाब, गुजरात अशा राज्यांवर अन्याय होईल. जर संकलनानुसार निधी वाटायचा ठरवला, तर ओरीसा, बिहार, राजस्थान अशा राज्यांवर अन्याय होईल. कारण तेथील सापेक्षतेने कमी दरडोई उत्पन्नामुळे तेथील करसंकलन कमी आहे, म्हणजे ज्यांना निधीची अधिक गरज आहे त्यांनाच नेमका कमी वाटा मिळेल. यांसाठी दोन्ही तत्त्वे एकाच वेळी वापरली जाऊन ही त्रुटी दूर करण्याचे प्रयत्न विविध वित्त आयोग करित असतात.

अशा प्रकारे राज्यांना वित्तीय सहकार्यासंबंधी महत्त्वपूर्ण कार्य वित्त आयोग करत असते. वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र व राज्यामध्ये महसूल वाटणी करून त्या संबंधीचे वितरण केले जाते.

४.२.१.३ निवडणूक आयोग (Election Commission)

भारतीय संविधानाने संसदीय लोकशाहीचा स्विकार केलेला आहे. संसदीय लोकशाहीत दर पाच वर्षांनी पार पाडणाऱ्या सार्वत्रिक निवडणूका पार पाडण्याची जबाबदारी स्वतंत्र निर्माण केलेल्या निवडणूक आयोगाची असते. खुल्या आणि स्वतंत्र वातावरणात निवडणूका पार पाडणे ही निवडणूक आयोगाची जबाबदारी आहे. १८ वर्षे पूर्ण असणाऱ्या सर्व भारतीय स्त्री-पुरुषांना प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे. भारतात सुरुवातीला संयुक्त मतदारसंघ होते, त्यानंतर एक प्रतिनिधी मतदारसंघ निर्माण करण्यात आले. मतदारसंघाची रचना लोकसंख्येवर आधारीत असते, मतदारसंघाची पुर्नरचना करण्यासाठी मतदारसंघ पुर्नरचना किंवा परीसिमन आयोग नेमला जातो, निवडणूक आयोगाकडून पंचवार्षिक निवडणूका पार पाडणे, मध्यवर्ती निवडणूका पार पाडणे, पोट निवडणूका घेणे, मतदारसंघाची पुर्नरचना करणे, मतदार याद्या तयार करणे, मतदानाची ओळखपत्रे तयार करणे, मतदानाची प्रक्रिया ठरविणे, मतमोजणी करणे, निवडणुकांवरील खर्चावर नियंत्रण ठेवणे, निवडणूकीचे हिशोब तपासणे इत्यादी कामे निवडणूक आयोगाकडून केली जातात.

□ निवडणूक आयोगाचा संविधानात्मक दर्जा :-

भारतीय संविधानाच्या भाग पंधरामध्ये निवडणूक आयोगाला संविधानात्मक दर्जा दिलेला आहे. भाग पंधरामधील कलम ३२४ नुसार “या संविधानाखाली घेतल्या जाणाऱ्या संसदेच्या व

प्रत्येक राज्याच्या विधीमंडळाच्या सर्व निवडणूकीकरीता मतदार याद्या तयार करणे, राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या पदांच्या निवडणूकांचे संचलन करणे आणि या कामावर देखरेख, मार्गदर्शन व नियंत्रण करण्याचा अधिकार एका आयोगाच्या ठिकाणी निश्चित केलेला आहे अशी तरतूद केली आहे.”

संविधानसभेत निवडणूका पार पाडण्यासाठी कायम स्वरूपाचे निवडणूक मंडळ असावे की, राष्ट्रपतीकडून वेळोवेळी निवडणूक मंडळ नियुक्त करावेत असे दोन पर्याय भारतीय संविधान सभेतील सदस्यांपुढे होते. या सर्व घटकांचा सर्वांगीण विचार करून कायमस्वरूपी निवडणूक आयोग स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली. तसेच केंद्र आणि घटकराज्याच्या कायदेमंडळासाठी एक निर्वाचन आयोग राहिल त्याचा प्रमुख मुख्य निवडणूक आयुक्त असेल आणि त्यांना मदत करण्यासाठी घटक राज्य स्तरावर प्रादेशिक आयुक्त असेल अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

□ निवडणूक आयोगाची रचना :-

भारतीय संविधानाच्या कलम ३२४ (२) नुसार निवडणूक आयोग हा मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राष्ट्रपतीने वेळोवेळी एखादी संख्या निश्चित केल्यास तेवढे इतर निवडणूक आयुक्त मिळून बनलेला असेल आणि मुख्य निवडणूक आयुक्त व इतर निवडणूक आयुक्त यांची संसदेने त्या संबंधात केलेल्या कायदानुसार राष्ट्रपतीकडून होईल. १९९३ पासून भारतात एक मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि त्यांना सहाय्य करण्यासाठी दोन उपआयुक्त आहेत. २०१८ पासून सुनिल अरोरा हे मुख्य निवडणूक आयुक्त आहेत.

□ निर्वाचन किंवा निवडणूक आयुक्ताचा कार्यकाल :-

मुख्य निर्वाचन आयुक्ताचा आणि उपआयुक्तांचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असतो. वयाच्या ६५ वर्षांपर्यंत ते आपल्या पदावर राहू शकतात.

□ मुख्य निर्वाचन आयुक्ताचे वेतन :-

मुख्य निर्वाचन आयुक्ताचे वेतन ठरविण्याचा अधिकार भारताच्या राष्ट्रपतींना आहे. मुख्य निर्वाचन आयुक्ताला दरमहा १,००,०००/- (एक लाख रुपये) वेतन, भत्ते आणि निवास इत्यादी सवलती देण्यात येतात.

□ निर्वाचन आयुक्ताची पदच्युती :-

भारतीय संविधानाच्या ३२४ व्या कलमानुसार भारताच्या निवडणूक किंवा निर्वाचन आयुक्तांना अकार्यक्षमता गैरवर्तन या कारणावरून पदावरून कमी करता येते. निर्वाचन आयुक्तांना पदच्युत

करण्याचा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहात मांडून एकूण सभासद संख्येच्या बहुमताने आणि उपस्थित असणाऱ्या सदस्यांच्या दोन तृतीयांश बहुमताने तो ठराव संमत झाला. तर राष्ट्रपती निर्वाचन आयुक्ताला पदच्युत करू शकतो आणि मुख्य निर्वाचन आयुक्ताच्या शिफारशीवरून राष्ट्रपती इतर निर्वाचन आयुक्तांना पदच्युत करू शकतो. १९७९ साली मुख्य निर्वाचन आयुक्त शकधर यांच्या शिफारशीवरून उपायुक्त श्रीनिवास मुर्ती यांना पदावरून काढण्यात आले होते. निर्वाचन आयोग किंवा निवडणूक आयोग स्वतंत्र असला तरी, निवडणूका पार पाडण्यासाठी निवडणूक आयोगाकडे स्वतंत्र कर्मचारी वर्गाची नियुक्ती केली जात नाही, निवडणूका पार पाडण्यासाठी त्या-त्या घटकराज्यांनी आपल्या सनदी नोकरांना निवडणूक कालावधीमध्ये निर्वाचन आयोगाच्या कामासाठी वर्ग करावे लागते. निवडणूकीच्या काळात नोकरवर्गाला राज्यशासनाची जबाबदारी राहात नाही. तर तो निर्वाचन आयोगाला जबाबदार राहून कार्य करित असतो आणि निवडणूकीनंतर सरकारी किंवा सनदी नोकर पुन्हा आपल्या सरकारी कामावर रूजू होतो.

□ निवडणूक आयोगाचे कार्य आणि अधिकार :-

भारतीय संविधानाच्या ३२४ व्या कलमामध्ये निवडणूक आयोगाचे अधिकार आणि कामांची तरतुद केली आहे. १९५० चा लोकप्रतिनिधी कायदा आणि १९५१ चा लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५२ चा राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतीच्या निवडणूकीचा कायदा आणि १९६३ चा केंद्रशासित प्रदेशाच्या शासनाचा कायदा १९६६ चा दिल्ली प्रशासनाचा कायदा इत्यादी कायद्यामुळे निर्वाचन आयोगाच्या अधिकारात नियमांची भर पडलेली आहे. सर्वसाधारणपणे निवडणूक आयोगाला पुढील कामे करावी लागतात.

१. मतदारांच्या अद्यावत याद्या तयार करणे :-

सार्वजनिक निवडणूकीतील महत्त्वाचा भाग म्हणजे निवडणूकीचे वेळापत्रक आणि मतदानाची तारीख जाहीर होण्यापूर्वी मतदारांच्या अद्यावत याद्या तयार करणेचा असतो. संविधानाच्या ३२६ व्या कलमानुसार जी व्यक्ती भारतीय नागरिक आहे आणि ज्या व्यक्तीचे वय १८ वर्षे पूर्ण असून कायदेशीर बाबी पूर्ण करणाऱ्या नागरिकाला मतदानाचा अधिकार दिला जातो. तसेच कायदेमंडळाने केलेल्या कायदानुसार जी व्यक्ती गुन्हेगार भ्रष्टाचारी अनिवासी आहे. अशांना मतदानाचा अधिकार दिला जात नाही. मतदार नोंदणी अधिकाऱ्याकडून, मतदार नोंदणीची कार्य केले जाते. भारतात नऊ लाख मतदान केंद्र, संसद आणि राज्यविधीमंडळ मिळून पाच हजार लोकप्रतिनिधी, विखुरलेले मतदार व निवडणूक कर्मचारी भारताची प्रचंड लोकसंख्या ही निवडणूक आयोगापुढील मोठी आव्हाने आहेत.

२. निवडणूका पार पाडणे :-

सार्वत्रिक निवडणूका पार पाडण्याची जबाबदारी निवडणूक आयोगाची असते. निवडणूकीची पूर्व तयारी करणे, निवडणूक कार्यावर नियंत्रण ठेवणे, सत्तारूढ पक्ष-विरोधी राजकीय पक्ष, प्रभावी दबावगट आणि गुंड व्यक्तींच्याकडून निवडणूकीच्या काळात गैरमार्गाचा वापर होऊ नये यासाठी निर्वाचन आयोगाला दक्ष रहावे लागते.

३. निवडणूक आचार संहिता तयार करणे :-

निवडणूका स्वच्छ आणि खुल्या वातावरणात पार पाडण्यासाठी राजकीय पक्ष, मतदार यांच्यासाठी निवडणूक आचार संहिता तयार करावी लागते. निवडणूकीमध्ये प्रचार कशाप्रकारे करावा, पोस्टर्स लावणे, योग्य प्रचार करणे, जातीय, धार्मिक भाषणांवर बंधने, प्रक्षोभक विधाने, निवडणूकीतील खर्चाचा हिशोब देणे, तो सादर करणे इत्यादी संबंधी काही नियम केले आहेत आणि या आचारसंहितेचा भंग केल्यास शिक्षा होते आणि उमेदवाराला अपात्र म्हणून घोषित केले जाते.

४. राजकीय पक्षांना चिन्हांचे वाटप करणे :-

भारतात निवडणूकीसाठी मतदान करणाऱ्या मतदारांची संख्या अधिक आहे. भारतात निरक्षर मतदारांची संख्या जास्त असल्याने मतदारांना चिन्हांचे वाटप केले जाते. मतपत्रिकेतील उमेदवाराचे नाव वाचता आले नाही तरी चिन्हापुढील बटण दाबून मतदान करता यावे अशी त्यापाठीमागील भूमिका आहे. राष्ट्रीय, प्रादेशिक राजकीय पक्ष, स्वतंत्र तसेच अपक्षांना निवडणूक चिन्हांचे वाटप करण्याचे महत्त्वाचे कार्य निवडणूक आयोगाला करावे लागते.

५. फेर निवडणूका, पोट निवडणूका घेणे :-

लोकसभा किंवा विधानसभा यांच्या रद्द झालेल्या निवडणुका पुन्हा पार पाडण्याचे कार्य निवडणूक आयोगाला करावे लागते. मतदान केंद्रावर गैरप्रकार घडणे, मतपेट्या पळविणे, हिंसाचार, दहशतीचा मार्ग अवलंबून निवडणूका झाल्या तर अशा निवडणूका रद्द करून पुन्हा त्या निवडणूका घेण्याचा अधिकार निवडणूक आयुक्तांना आहे. तसेच काहीवेळा लोकप्रतिनिधीचा मृत्यू झाल्यास अथवा अन्य कारणामुळे लोकसभा किंवा विधानसभा मतदार संघातील जागा रिक्त असेल तर त्या जागेसाठी पोटनिवडणूक घेतली जाते. सदर निवडणूका सहा महिन्यांच्या आत पार पाडाव्या लागतात. मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या सल्ला आणि मार्गदर्शानुसार राज्य निवडणूक आयुक्त अशा निवडणूका पार पाडीत असतो.

६. नामांकन पत्रांचे परिनिरीक्षण करणे :-

निवडणूकीचे संचालन, मार्गदर्शन, नियंत्रण करण्याचा एक भाग म्हणजे उमेदवारांनी भरलेल्या अर्जांची छाननी करणे, निवडणूक अर्ज भरणाऱ्या उमेदवारांचे अर्ज छाननीत तपासले जातात.

मालमत्तेचा तपशील, उमेदवारांची वैयक्तिक माहिती चुकीची अथवा दिशाभूल करणारी असेल, अथवा अपूर्ण अर्ज भरलेला असेल तर असे अर्ज छाननीत बाद केले जातात.

७. उमेदवारांना अपात्र ठरविणे :-

निवडणूकीस पात्र असलेल्या उमेदवारांनी निवडणूक पार पाडल्यानंतर १९५१ च्या लोकप्रतिनिधी कायदानुसार आपल्या निवडणूक खर्चाचे वितरण जिल्हा निवडणूक अधिकाऱ्यांकडे मुदतीत भरून दिले नाही तर अशा उमेदवारांना अपात्र ठरविण्याचा अधिकार निर्वाचन आयोगाला आहे.

८. संसद सदस्य आणि विधानसभा सदस्यांना अपात्र ठरविण्याचा अधिकार :-

संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य (Member of Parliament) अथवा विधानसभा सदस्य (Member of Legislative Assembly) यांना अपात्र ठरविताना राष्ट्रपती निवडणूक आयोगाचे मत विचारात घेताता आणि संविधानाच्या कलम १०२ प्रमाणे एखादा सदस्य अपात्र ठरत असेल १९५१ च्या लोकप्रतिनिधी कायदानुसार संसद सदस्यांना पुढील कारणामुळे अपात्र ठरविले जाते.

१. सर्वोच्च न्यायालयाने उमेदवाराला दोषी ठरवून दोन वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा दिल्यास अपात्र ठरविले जाते. निकालानुसार दोन वर्षे तुरुंगवासाची शिक्षा झालेल्या लोकप्रतिनिधीना निवडणूक लढविण्याची बंदी घातली आहे.
२. निवडणूक आयोगाने लोकप्रतिनिधी अथवा उमेदवाराला भ्रष्टाचाराबाबत दोषी ठरविल्यास.
३. लोकप्रतिनिधींनी निवडणूक खर्च हिशोब योग्य वेळेत आणि आयोगाच्या नमुन्यात सादर न केल्यास.
४. लोकप्रतिनिधी अथवा उमेदवाराला निवडणूकीपूर्वी भ्रष्टाचार, लाचलुचपत या कारणाने सरकारी सेवेतून कमी केले असल्यास अशा लोकप्रतिनिधी किंवा उमेदवारांना अपात्र ठरविले जाते.
५. परकीय नागरिकत्व असणारी व्यक्ती, वेडसर, दिवाळखोर, भ्रष्टाचारी अथवा सरकारी नोकरीत असणाऱ्या व्यक्तीला निवडणूक आयोगाकडून अपात्र ठरविले जाते.

४.२.१.३ निवडणूक प्रक्रिया

प्रस्तावना : भारतातील निवडणूक प्रक्रियाही भारतीय लोकशाहीकडे साशंक वृत्तीने पाहणाऱ्यांना एक सणसणीत उत्तर असून ! धर्म, वंश, जात किंवा लिंग यांच्या पलीकडे जात जनता या निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी झाली. जगाच्या लोकसंख्येच्या एक - पंचमांश हिस्सा असलेल्या प्रचंड

आकाराच्या देशात निवडणुका घेण्याचा कोणताही पूर्वाभुव नसताना एवढ्या प्रचंड लोकसंख्येसाठी निवडणुकांचे आयोजन करणे, म्हणजे एक प्रकारे भारतीय लोकशाहीची तग धरण्याच्या क्षमतेची अग्री परीक्षा म्हणावी लागेल. निवडणूक आयोगाने हे आव्हान स्वीकारले आणि १९५१-५२ मध्ये लागोपाठ लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका घेऊन, स्वतंत्र भारताने कोणताही भेदभाव न बाळगता २१ वर्षांवरील सर्वांना सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार प्रदान केला. सुमारे १७.३२ कोटी, म्हणजेच भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (जम्मू आणि काश्मीर वगळून) ४९ टक्के जनता या निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी झाली होती. ८ जानेवारी १९४९ रोजी सुरू झालेली मतदार याद्या पुर्नरीक्षण (अद्ययावतीकरण) प्रक्रिया आजतागायत सुरू असून, ही प्रक्रिया युवा पिढीला निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी व्हायला सक्षम करते. १९८९ मध्ये, युवा पिढीला मतदान प्रक्रियेविषयी प्रोत्साहित करण्यासाठी भारत निवडणूक आयोगाने मताधिकार बजावण्याची किमान वयोमर्यादा २१ वर्षांवरून १८ वर्षे करण्यात आली. आज ही अद्ययावतीकरणाची प्रक्रिया ही सुरू असून या मतदार याद्यांतील मतदार संख्या जवळपास ९६ कोटींच्या पुढे गेली आहे. यापुढेही ती सुरूच राहणार आहे.

निवडणुकांचे (कार्यक्रम) वेळापत्रक

निवडणुकीचे संपूर्ण संचालन ही निवडणूक आयोगावरील जबाबदारी असल्याने पाच वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर किंवा विधिमंडळ विसर्जित केल्यानंतर व नव्या निवडणुका घोषित केल्यावर निवडणूक आयोग निवडणुका घेण्यासाठी यंत्रणा सज्ज ठेवतो. विसर्जित लोकसभेचे शेवटचे सत्र आणि नवीन लोकसभेचे सत्र यामध्ये सहा महिन्यांपेक्षा जास्त कालावधी असता कामा नये असे राज्यघटनेत म्हटले आहे. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रिया तोपर्यंत पूर्ण व्हावी लागते. औपचारिक प्रक्रिया सुरू होण्यापूर्वी काही आठवडे आयोग एका मोठ्या पत्रकार परिषदेत निवडणुकांच्या वेळापत्रकाची घोषणा करतो. अशा घोषणेनंतर लगेचच राजकीय पक्ष व उमेदवार यांना आदर्श आचारसंहिता लागू होते. ' मतदारांनी सभागृह सदस्य निवडावा या आवाहनाच्या सूचनापत्राने निवडणुकीची औपचारिक प्रक्रिया सुरू होते. सूचनापत्र जारी केल्यावर लगेच ज्या मतदारसंघातून निवडणूक लढवावयाची आहे त्या मतदारसंघात उमेदवार त्यांचे निवडणूक अर्ज सादर करू शकतात. अर्ज दाखल करण्याचा अंतिम दिवस संपल्यावर साधारणपणे एका आठवड्यात संबंधित मतदारसंघाचा रिटर्निंग ऑफिसर अर्जाची छाननी करतो. छाननी पूर्ण झाल्यावर दोन दिवसात निवडणुका वैध उमेदवार आपला अर्ज मागे घेऊ शकतात. प्रत्यक्ष मतदानाच्या तारखेपूर्वी उमेदवारांना राजकीय प्रचारासाठी किमान दोन आठवडे मिळतात. कामाच्या प्रचंड व्यापामुळे व मतदारांच्या मोठ्या संख्येमुळे राष्ट्रीय निवडणुकासाठी मतदान विविध दिवशी घेतले जाते. मतगणनेसाठी स्वतंत्र दिवस ठरविला जातो. प्रत्येक मतदारसंघाचा निकाल संबंधित मतदारसंघाचा रिटर्निंग ऑफिसर जाहीर करतो. आयोग निवडून आलेल्या सदस्यांची संपूर्ण सूची तयार करतो आणि गृहाच्या स्थापनेसाठी योग्य ते सूचनापत्र जारी करतो. याबरोबरच

निवडणुकीची प्रक्रिया पूर्ण होते. लोकसभेच्या बाबतीत राष्ट्रपती आणि विधानसभेच्या बाबतीत संबंधित राज्यांचे राज्यपाल त्या त्या गृहाचे सत्र बोलावू शकतात.

वचनबद्धता

निवडणूक आयोगाने अधिकार दिलेल्या अधिकाऱ्यासमोर उमेदवाराने शपथ घेणे किंवा आपली वचनबद्धता मांडणे आवश्यक आहे. एखाद्या विशिष्ट निवडणुकीसाठी मुख्यतः मतदारसंघाचा रिटर्निंग ऑफिसर किंवा असिस्टंट रिटर्निंग ऑफिसर या अधिकाऱ्यांना असा अधिकार दिला जातो. जर उमेदवार तुरुंगात बंदी असेल किंवा प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत असेल तर तुरुंगाचा अधीक्षक किंवा स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या शिबिराचा मुख्याधिकारी किंवा ज्याच्या अधिकारात तो स्थानबद्धतेत असेल तो अधिकारी शपथ देऊ शकतो आणि जर आजारपणामुळे किंवा इतर कारणामुळे उमेदवार रुग्णालयात किंवा इतरत्र अंथरुणाला खिळलेला असेल तर रुग्णालयाच्या वैद्यकीय अधीक्षकाला किंवा त्याच्यावर उपचार करणाऱ्या वैद्यकीय व्यावसायिकास हा अधिकार दिला जातो. जर उमेदवार भारताबाहेर असेल तर संबंधित देशातील भारताचा वकील किंवा उच्चायुक्त किंवा त्याने अधिकार सोपविलेला वकिलातीतील अधिकारी शपथ देऊ शकतो. अर्ज दाखल केल्यावर लगेच पण कुठल्याही परिस्थितीत अर्जाची छाननी करण्याच्या अगोदरच्या दिवसापर्यंत उमेदवाराने व्यक्तिशः शपथपत्र किंवा वचनबद्धता सादर केली पाहिजे.

निवडणुकीचा प्रचार

प्रचाराच्या कालावधीत आपल्या उमेदवाराला व पक्षाला लोकांनी मत द्यावे, या उद्देशाने राजकीय पक्ष त्यांचे उमेदवार आणि त्यांचे विचार लोकांपुढे मांडतात. अर्ज दाखल करण्यासाठी उमेदवारांना एक आठवड्याचा कालावधी दिलेला असतो. रिटर्निंग ऑफिसर त्याची छाननी करतो. तो अर्ज नियमाप्रमाणे नसेल तर थोडक्यात म्हणणे ऐकून घेऊन फेटाळला जातो. अर्जाच्या छाननीनंतर वैध उमेदवार दोन दिवसांच्या कालावधीत अर्ज मागे घेऊ शकतात. प्रचाराचा अधिकृत कालावधी उमेदवारांची सूची बनविल्यापासून किमान दोन आठवडे असतो व मतदान संपण्याच्या ४८ तास अगोदर अधिकृतरीत्या समाप्त होतो. प्रचाराच्या कालावधीत राजकीय पक्षांनी आणि निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारांनी राजकीय पक्षांच्या संमतीने निवडणूक आयोगाने विकसित केलेल्या आदर्श आचारसंहितेनुसार वागणे अपेक्षित आहे. प्रचाराच्या कालावधीत राजकीय पक्षांनी आणि उमेदवारांनी काय करावे, याबद्दल आदर्श आचारसंहितेत मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.

निवडणूक प्रचार निरोगी वातावरणात व्हावा, राजकीय पक्ष व त्यांच्या समर्थकांमध्ये चकमकी व विवाद होऊ नयेत आणि प्रचाराच्या कालावधीत व निकाल जाहीर होईपर्यंत शांतता व सुव्यवस्था खात्रीशीररीत्या राखली जावी, हा याचा उद्देश असतो. केंद्रातील किंवा राज्यातील सत्तारूढ

पक्षांसाठीसुद्धा आदर्श आचारसंहितेत मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. सर्वांना समान न्याय मिळावा आणि सत्तारूढ पक्षाने आपल्या सत्तेचा निवडणूक प्रचारासाठी वापर केला, अशी तक्रार करण्यास जागा राहू नये, याची खात्री देणे हा त्यामागील उद्देश आहे. निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर पक्ष आपला जाहीरनामा घोषित करतात. यामध्ये निवडून आल्यास ते कोणते कार्यक्रम अमलात आणतील, त्यांच्या नेत्यांच्या जमेच्या बाजू व विरोधी पक्ष त्यांच्या नेत्यांचे अपयश मांडतात. पक्ष आणि मुद्दे यासाठी घोषणा / घोषवाक्य बनवितात व मतदारांना प्रचारपत्रके व जाहिराती वाटतात. समर्थकांचे मत वळविण्यासाठी त्यांना खूष करण्यासाठी व प्रोत्साहित करण्यासाठी तसेच विरोधकांवर टीका करण्यासाठी संपूर्ण मतदारसंघात मेळावे व सभा घेतात. शक्य तितक्या भावी समर्थकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी संपूर्ण मतदारसंघात फिरून सुधारणा करण्याचे आश्वासन देतात व व्यक्तिगत विनंती करतात.

मतदानाचे दिवस

सुरक्षा दलांना व निवडणुकीवर देखरेख करणाऱ्यांना कायदा व सुव्यवस्था राखता यावी व मतदान योग्य रीतीने होत आहे, हे सुनिश्चित करता यावे, यास्तव सामान्यतः विविध मतदारसंघात निरनिराळ्या दिवशी मतदान घेण्यात येते.

मतपत्रिका आणि चिन्हे :

अर्ज दाखल करण्याची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर रिटर्निंग ऑफिसर निवडणुका लढविणाऱ्या उमेदवारांची यादी बनवितो आणि मतपत्रिका छापल्या जातात. मतपत्रिकेत उमेदवारांची नावे (निवडणूक आयोगाने ठरविलेल्या भाषेत) आणि प्रत्येक उमेदवाराला दिलेली चिन्हे असतात. मान्यताप्राप्त पक्षाच्या उमेदवारांना त्यांच्या पक्षाला दिलेले चिन्ह दिले जाते.

मतदान प्रक्रिया :

मतदान गुप्त मतदान पद्धतीने होते. शाळा व सार्वजनिक सभागृहे अशा सार्वजनिक संस्थांमध्ये मतदान केंद्रे असतात. शक्य तितक्या मतदारांना मतदान करता यावे, यासाठी मतदान केंद्र प्रत्येक मतदाराला दोन कि.मी. अंतराच्या आत असेल व प्रत्येक मतदान केंद्रावर १,५०० पेक्षा जास्त मतदार असणार नाहीत, हे निवडणूक आयोगाचे अधिकारी सुनिश्चित करतात. निवडणुकीच्या दिवशी प्रत्येक मतदान केंद्र किमान आठ तास उघडे असते.

मतदान केंद्रात गेल्यावर मतदाराचे नाव मतदार यादीतून तपासले जाते. खात्री पटल्यावर त्याला मतपत्रिका दिली जाते. मतदान केंद्रात बनविलेल्या बंदिस्त मतदान कक्षामध्ये मतदार मतपत्रिकेत त्याच्या निवडीच्या उमेदवाराच्या चिन्हावर किंवा चिन्हाजवळ रबरी ठसा उमटवून मत देतो. त्यानंतर

मतदार मतपत्रिकेची घडी घालतो आणि मुख्य मतदान अधिकारी व उमेदवारांचे निवडणूक प्रतिनिधी यांना पूर्णपणे दिसेल अशा प्रकारे ठेवलेल्या सर्वांसाठीच्या मतपेटीत घडी घातलेली मतपत्रिका टाकतो. या ठसा उमटविण्याच्या पद्धतीमुळे मतदान केंद्रातून मतपत्रिका चोरणे / पळविणे किंवा मतपेटीत न टाकणे याची शक्यता नाहिशी होते. सन १९९८ पासून आयोगाने मतपेट्यांऐवजी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वाढत्या प्रमाणावर वापर सुरू केला आहे. सन २००३ मध्ये सर्व राज्य निवडणुका आणि पोट निवडणुका इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे वापरून घेतल्या गेल्या. यातून प्रोत्साहन घेऊन सन २००४ मधील लोकसभा निवडणुकीत फक्त इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे वापरण्याचा ऐतिहासिक निर्णय आयोगाने घेतला. या निवडणुकीत १० लाखांपेक्षा जास्त इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे वापरण्यात आली.

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र

पारंपरिक मतदान पद्धतीत वापरल्या जाणाऱ्या मतपत्रिका आणि मतपेट्या यांच्या ऐवजी मत मतपत्रिका एकाच मतपेटीत टाकण्याची पद्धत १९६० च्या दशकात सुरू झाली. त्यानंतर यामध्ये बदल होऊन २००४ पासून ईव्हीएमद्वारे मतदानास सुरुवात झाली आणि ईव्हीएमद्वारे केलेल्या मतांची पडताळणी करण्यासाठी २०१७ नंतर VVP-T (Voter Verified Paper -Udit Trail) वापर सुरू झाला. यामुळे मतामध्ये अधिक गुप्तता येऊन निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक आणि मजबूत झाली. या सर्व सुधारणा प्रक्रियेमध्ये 'मत' सर्वोच्च राहिले. कागदावरील (मतपत्रिकेवरील) मतदान प्रक्रिया ते मतदान यंत्रावरील निवडणूक प्रक्रिया या बदल वेगवान आणि अचूक मतमोजणी होऊन, कमी वेळेत निवडणुकांचे निकाल लावणे शक्य झाले. यामुळे नाकारलेल्या (बाद झालेल्या) मतांची संख्या कमी झाली. तसेच, मतदान केंद्रे ताब्यात घेणे, मतपेट्या खोटेच्या मतपत्रिकांनी भरणे, असे गैरप्रकार कमी झाले. मतमोजणीसाठी दीर्घकाळ चालणारा आटापिटा, मोजणीबाबत वादविवाद आणि निकाल जाहीर करण्यास होणारा विलंब, यांवरही यंत्राधारित मतदान प्रक्रियेमुळे मात करता आली. त्याचबरोबर, भारतीय निवडणूक प्रक्रिया पर्यावरण स्नेही होण्यास मदत झाली. मागील दोन दशकांपासून भारत हा देशी तंत्रज्ञानावर आधारित मतदान यंत्र (ईव्हीएम) यशस्वीरीत्या वापरणारा एकमेव देश ठरला आहे. असंतुष्ट पराभूत उमेदवार आणि राजकीयदृष्ट्या प्रेरित गटांनी वेळोवेळी या यंत्राधारित निवडणूक निकालांना आव्हान दिले असले, तरीही भारत निवडणूक आयोगाने अभिरूप मतदानाच्या पारदर्शक प्रक्रियेचा स्वीकार करून लोकांचा या यंत्राधारित मतदानावरील विश्वास पुन्हा प्रस्थापित करण्यात यश मिळवले आहे. नोंदविण्यासाठी वापरले जाणारे इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र हे साधे इलेक्ट्रॉनिक उपकरण आहे.

निवडणुकांवर देखरेख :

प्रचार योग्य पद्धतीने होत आहे आणि लोक त्यांच्या निवडीप्रमाणे मत देण्यास स्वतंत्र आहेत, हे सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणूक आयोग अनेक निरीक्षकांची नेमणूक करतो. निवडणूक खर्चीक ठरते. निरीक्षक संबंधित पक्ष व उमेदवार निवडणुकीसाठी करीत असलेल्या खर्चावर लक्ष ठेवतात. सर्व राजकीय पक्षांसाठी, सर्व राजकीय पक्षांना सोबत घेऊन, सुस्थापित आदर्श आचारसंहिता तयार करणारा, भारत हा जगातील मोजक्याच देशांपैकी एक देश असावा. या आचारसंहितेसाठी कोणताही वैधानिक आधार नसला, तरीही सर्व राजकीय पक्ष याचे पालन करतात, निवडणुकीच्या मैदानात उतरलेल्या सर्वच पक्षांना समान पातळीवर ठेवण्यासाठी आचारसंहितेची अंमलबजावणी सुरू झाली. ही आचारसंहिता कालानुरूप बदलत गेली आहे आणि ती भारतीय निवडणूक आयोगाला मुक्त व न्याय्य वातावरणात निवडणुका आयोजित करण्यास साहाय्यभूत ठरली आहे. निवडणुकांच्या घोषणेबरोबरच आचारसंहिता प्रत्यक्षात लागू होते; आणि निवडणूक प्रक्रियेवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे अनावश्यक प्रभाव टाकणाऱ्या कोणत्याही कायदेशीर किंवा बेकायदेशीर कृतीला प्रतिबंध करते. नवनवीन क्लृप्त्यांद्वारे राजकीय पक्ष आचारसंहितेचे उल्लंघन करण्यासाठी मार्ग शोधतात. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारत निवडणूक आयोग प्रयत्नशील असतो

मतमोजणी :

मतदान संपल्यानंतर रिटर्निंग ऑफिसर व निवडणूक आयोगाने नेमलेले निरीक्षक यांच्या देखरेखीखाली मतमोजणी केली जाते. मतमोजणी संपल्यानंतर ज्या उमेदवाराला सर्वात जास्त मते मिळाली आहेत त्याला रिटर्निंग ऑफिसर विजयी झाल्याचे आणि मतदारसंघातून संबंधित गृहामध्ये निवडून गेल्याचे घोषित करतो. 'सर्वात जास्त मते मिळविल तो विजयी' या पद्धतीवर लोकसभेच्या निवडणुका घेतल्या जातात. मतदार संघ असे संबोधले जाणारे देशाचे भौगोलिक विभाग पाडले जातात. प्रत्येक मतदाराला एक मत असते व तो कोणत्याही उमेदवाराला ते देऊ शकतो आणि सर्वात जास्त मते मिळविणारा उमेदवार विजयी होतो. राज्य विधानसभेच्या निवडणुका लोकसभेच्या निवडणुकीच्या पद्धतीनेच घेतल्या जातात. राज्ये व संघराज्य प्रदेशांचे एक सदस्यीय मतदार संघात भाग पाडले जातात व 'सर्वात जास्त मते मिळविल तो विजयी' ही पद्धत वापरली जाते.

प्रसारमाध्यमांची भूमिका :

निवडणूक प्रक्रियेमध्ये शक्य तितकी पारदर्शकता आणण्यासाठी प्रसारमाध्यमांना प्रोत्साहन दिले जाते कारण प्रसारमाध्यम हा लोकशाहीचा चौथा स्तंभ नेहमीच भारत निवडणूक आयोगाशी मैत्रीपूर्ण आणि सहयोगी भावनेने जोडला गेला आहे. प्रसारमाध्यमे आयोगाचे डोळे आणि कान होऊन निवडणूक प्रक्रियेमध्ये आवश्यक ते सर्व सहकार्य देतात आणि निवडणुकांविषयी बातम्या देण्यासाठी

सोयी सुविधा दिल्या जातात. अर्थात, मतदान गुप्त राहिल, हे सुनिश्चित केले जाते. निवडणुकीच्या बातम्या देण्यासाठी प्रसारमाध्यमांच्या कर्मचाऱ्यांना मतदान केंद्रात जाण्यासाठी आणि प्रत्यक्ष मतमोजणीच्या वेळी मतमोजणी केंद्रात जाण्यासाठी विशेष पास दिले जातात. निवडणूक विनंत्या : निवडणुकीदरम्यान गैरप्रकार होत आहे, असे वाटल्यास मतदार किंवा उमेदवार निवडणूक विनंती दाखल करू शकतो. ही विनंती म्हणजे नेहमीचा दिवाणी खटला नसतो, तर ज्यामध्ये सर्व मतदार संघाशी संबंध आहे, असा विवाद मानला जातो. संबंधित राज्याचे उच्च न्यायालय अशा विनंत्या हाताळते आणि जर त्या योग्य आढळल्या, तर प्रसंगी मतदारसंघात फेरनिवडणूकही घेतली जाते.

निवडणूक उत्सव उपक्रम:

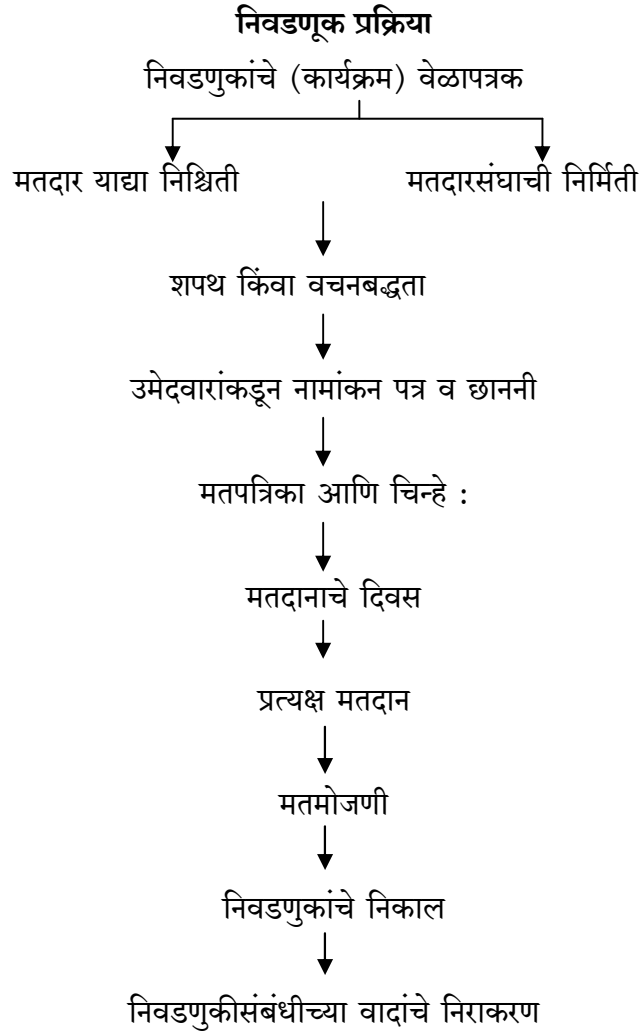
मतदारांना निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने २००९ पासून स्वीप (SVEEP) नावाचा मतदार जागृतीचा व्यापक कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मतदार नोंदणीपासून ते मतदान करण्यापर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यावरील प्रक्रिया सुलभ आणि जलद व्हावी यासाठी आयोगाकडून सातत्याने प्रयत्न केले जात आहेत. त्यासाठी तंत्रज्ञानाची मदत घेतली जात आहे. ऑनलाइन मतदार नोंदणीसाठी Voter helpline या अॅपची आणि NVSP या संकेतस्थळाची निर्मिती करण्यात आली आहे. तसेच, दिव्यांग मतदारांच्या नाव नोंदणीसाठी मतदानाच्या दिवशी त्यांना चाकाची खुर्ची, वाहन इ. सुविधा सहज उपलब्ध करून देता याव्यात यासाठी खास PWD अॅप तयार करण्यात आले आहे. मतदानाच्या दिवशी दिव्यांग मतदारांसहित सर्व प्रकारच्या मतदारांना मतदान केंद्रांवर पुरेशा सुविधा देण्यात येत आहेत.

सारांश :

भारताच्या लोकशाहीच्या दिशेने होणाऱ्या वाटचालीत निवडणुकांचा फार मोठा वाटा आहे. निवडणुका आणि प्रतिनिधित्व या लोकशाहीशी संबंधित अत्यंत महत्त्वाच्या प्रक्रिया असून निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकप्रतिनिधी निवडले जातात 'एकही मतदार वंचित राहता कामा नये' निवडणुकीसंबंधी काही वाद निर्माण झाल्यास ते सोडवण्याची जबाबदारी निवडणूक आयोगावर असते. त्यानुसार एखाद्या मतदारसंघात पुन्हा निवडणुका घेणे अथवा उमेदवाराची अपात्रता घोषित करणे ही कामे निवडणूक आयोगाची आहेत. मतदार नोंदणीसाठी विशेष मतदार जागृती मोहीम आखण्यात येते मतदान करणे हे आपले कर्तव्य आहे आणि जबाबदारीही आहे.

भारत निवडणूक आयोगाच्या सक्षमीकरणासाठी भारतीय न्यायव्यवस्थेने आणि सुधारणांसाठी नेहमीच साहाय्य केले आहे. राजकीय पक्षांना त्यांच्या उमेदवारांचे गुन्हेगारी पूर्वचरित्र जाहीर करण्यास अनिवार्य करणे किंवा ईव्हीएम - व्हीव्हीपॅट यांच्या वापरास व सचोटीला पाठिंबा देणे, याबाबत न्यायव्यवस्थेने आयोगाला मदत केली आहे. तसेच, सेवा मतदार (संरक्षण खात्यातील मतदार), ज्येष्ठ

व दिव्यांग नागरिक यांच्यासाठी मतदान प्रक्रिया सुलभ करण्याकरता आयोगाने सुरू केलेल्या 'टपाली मतदान' व्यवस्थेच्या प्रयोगाचे न्यायव्यवस्थेने कौतुक केले आहे. तसेच, संसदेनेही आयोगाला वेळोवेळी साहाय्य केले आहे. निवडणुकीसंदर्भात विविध वैधानिक तरतुदी आणि आवश्यक कायदे करण्यासाठी संसद घटनात्मक जनादेशाची परिपूर्ती करण्याच्या कार्यात भारतीय निवडणूक आयोगाला मदत करते. संसदेद्वारे अलीकडेच अशा दोन तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. एक म्हणजे, आधारकार्ड मतदार यादीशी संलग्न करणे, यामुळे बनावट मतदारांची नोंदणी टाळता येईल. दुसरी तरतूद म्हणजे, वाढत्या महागाईसोबत सुसंगत होईल अशा प्रमाणात उमेदवाराची निवडणूक खर्चाची मर्यादा वाढवणे. या प्रकारे संसद देशातील निवडणूक प्रक्रिया सुधारण्यासाठी वेळोवेळी पाठिंबा देत आली आहे.

रिकाय्या जागा भरा.

- १) इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांमध्ये मतदाराची पडताळणीला -----असे म्हटले जाते.
- २) भारत निवडणूक आयोगाने २००९ पासून -----नावाचा मतदार जागृतीचा व्यापक कार्यक्रम हाती घेतला आहे

उत्तरे

- १) व्हीव्हीपॅट, VVP-T (Voter Verified Paper -udit Trail)
- २) स्वीप (SVEEP)

टीपा लिहा

- १) इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र
- २) निवडणूक प्रक्रिया आणि माध्यमांची भूमिका

सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) भारतीय निवडणूक प्रक्रियावर सविस्तरपणे लिहा.

आधिक वाचनासाठी संदर्भ:

- १) पवार दीपक, २०२२, (संपा) 'लोकशाही समजून घेताना' मुख्य निवडणूक अधिकारी मुंबई, महाराष्ट्र राज्य मंत्रालय,
- २) Election commission of india भारत सरकारचा निवडणूक आयोग.

□ निवडणूक सुधारणा :-

भारतात १९५२ मध्ये पहिली सार्वजनिक निवडणूक पार पाडली आणि २००९ ते २०१४ मध्ये पंधराव्या लोकसभेचा कार्यकाल संपल्यामुळे २०१४ मध्ये सोळाव्या लोकसभेसाठी सार्वत्रिक निवडणूका पार पाडल्या गेल्या. बासष्ट वर्षांच्या कालखंडात निवडणूक आयोगाने आपली संविधानात्मक जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडलेली आहे. तरीसुद्धा निवडणूकीसंबंधी सुधारणा झाल्या पाहिजेत, भरमसाठ खर्चावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे असा विचार पुढे आलेला आहे. निवडणूक सुधारणा संबंधी सी. राजगोपालचारी यांनी असे म्हटले आहे की, निवडणूकीत धन-बल, भ्रष्टाचार या मार्गाचा अवलंब करू नये आणि निवडणूक खर्चावर प्रतिबंध घालण्यात येऊन मतदान केंद्र स्थापन्यावर भर देण्यात यावा. तसेच जयप्रकाश नारायण यांनी Citizens for Democracy संघटनेमार्फत १९७४ मध्ये निवडणूक सुधारणे संबंधी एक समिती नेमली होती. या समितीचे अध्यक्ष

बी. एस. तारकुंडे होते. तारकुंडे समितीने ९ फेब्रुवारी १९७५ मध्ये सादर केलेल्या अहवालात निवडणूक सुधारणेसाठी पुढील शिफारशी केल्या होत्या.

१. मतदाराचे वय १८ वर्षे असावे.
२. राजकीय पक्षांनी निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद ठेवावा.
३. मतदारांना ओळखपत्र देण्यात यावे.
४. राजकीय पक्षांना रुपये एक हजार देणगी दिल्यास देणगीदाखला त्याच्या उत्पन्न करारातून सुट देण्यात यावी.
५. निवडणूकीच्या काळात मंत्रीमंडळाच्या सदस्यांनी सरकारी खर्चाने यात्रा, दौरा, प्रवास करू नये.

□ **निवडणूक सुधारणासाठी निवडणूक आयोगाचा कार्यक्रम :-**

१. इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड अकौंटंटच्या नियमानुसार सर्व राजकीय पक्षांनी पक्षाकडे असणाऱ्या पैशाबाबत रेकॉर्ड ठेवावे.
२. राजकीय पक्षासाठी दिला जाणारा निधी पक्षाच्या बँक अकौंटवरच जमा करण्यात यावा आणि हे अकाऊंट वेळोवेळी अपडेट केले जावे.
३. पक्षाच्या निवडणूकीच्या प्रचारासाठी किंवा इतर कामासाठी खर्च होणारा पैसा बँकेच्या माध्यमातून नेणे आणि कार्यकर्त्यांपर्यंत पोहचविण्यात यावा.
४. पैसे कार्यकर्त्यांना देताना ते अकाऊंट-पे चेक किंवा ड्रफ्टच्या स्वरूपातच द्यावेत.
५. निवडणूकीच्या काळात पक्षाचा पैसा रोख स्वरूपात बाळगून त्याचे वाटप करू नये.
६. प्रत्येक आर्थिक वर्षातील जमा खर्चाच्या ताळेबंद विशिष्ट आर्थिक कार्य संपल्यानंतर तातडीने नोंदविला जावा आणि त्याची एक प्रत ३० सप्टेंबर पर्यंत निवडणूक आयोगाकडे देण्यात यावी.

४.२.१.४ केंद्रीय लोकसेवा आयोग (Union Public Service Commission)

शासनव्यवस्थेला स्थिरता प्रदान करण्याचे प्रमुख कार्य प्रशासकीय व्यवस्था करते त्यामुळे शासन व्यवस्थेतील विविध राजकीय पक्षाची सरकारे बदलले तरी शासन व्यवस्थेच्या कार्यात सातत्य राहत असते. भारतात लोकसेवा आयोग लोकशाहीचा आधारस्तंभ समजला जातो. या संघ लोकसेवा आयोगाच्या मार्फत कार्यकारी मंडळाला राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्थाच्या मध्ये संतुलन ठेवण्यास साहाय्य मिळते. संघ लोकसेवा आयोग ही सल्ला देणारी संस्था असली तरी या संस्थेने केलेल्या

शिफारशी नाकारता येत नाहीत. या आयोगामार्फत प्रशासनामध्ये कार्यक्षम व गुणवत्तापूर्ण अधिकाऱ्यांची निवड करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले जाते.

□ **केंद्रीय लोकसेवा आयोग रचना :-**

संघ लोकसेवा आयोगाची तरतूद भारतीय राज्यघटनेतील ३१५ व्या कलमात करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे या आयोगाला घटनात्मक संरक्षण प्रदान झाले आहे. संघ लोकसेवा आयोगाच्या विविध सेवा शर्ती व इतर अधिकाराबाबतच्या तरतूदी संदर्भात निर्णय घेण्याचा अधिकार संसदेतील राज्यसभेला घटनेने प्रदान करण्यात आलेला आहे.

संघ लोकसेवा आयोगामध्ये एक अध्यक्ष व इतर ८ सदस्य असतात. यामध्ये सध्या या आयोगाचे सुकुमार सेन हे अध्यक्ष आहेत.

□ **नेमणूक व बडतर्फी :-**

संघ लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्ष व इतर सदस्याची नेमणूक राज्यघटनेतील कलम २१६ नुसार राष्ट्रपती मार्फत होत असते. अध्यक्ष व सदस्याचा कार्यकाल हा ६ वर्षांचा असतो किंवा ६५ वर्षे यापैकी जे आधी असेल तो निर्धारित केला जातो.

संघ लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षाला तसेच इतर सदस्यांना राज्य घटनेतील कलम ३१७ नुसार खालील कारणाने राष्ट्रपती बडतर्फी करू शकतो.

१. तो व्यक्ती दिवाळखोर घोषित करण्यात आल्यास.
२. तिच्या कार्यकाळात कोणतेही कार्य जर पदाचा दुरुपयोग करून केले असल्यास.
३. राष्ट्रपतीच्या मते मानसिक वा शारीरिक असमतोलामुळे ती व्यक्ती पदावर राहण्यास अयोग्य असल्यास.
४. गैरवर्तनाच्या कारणावरून ही राष्ट्रपती त्याला पदमुक्त करू शकतो पण अशा वेळी सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला महत्त्वपूर्ण असतो.

□ **वेतन व सेवा शर्ती :-**

आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्याच्या सेवा व शर्ती संबंधी अधिकार राष्ट्रपतीला देण्यात आले आहेत. याच्या सेवा शर्तीत बदल केला जात नाही. पण ज्या वेळी आयोगाचा अध्यक्ष पदमुक्त होईल त्यावेळी त्याला भारतीय संघाच्या अंतर्गत कोणत्याही संस्थावर त्यांची निवड करता येत नाही. पण तो राज्याच्या लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष बनू शकतो.

□ **केंद्रीय लोकसेवा आयोगातील घटनात्मक तरतूदी :-**

- २ कलम ३१५ - केंद्र व राज्यासाठी लोकसेवा आयोग.

- 2 कलम ३१६ - सदस्यांची नियुक्ती व कार्यकाल.
- 2 कलम ३१७ - बडतर्फी.
- 2 कलम ३१८ - सेवाशर्ती.
- 2 कलम ३१९ - आयोगाच्या सदस्याचे सदस्यत्व समाप्त झाल्यावर इतर पदे स्विकारण्यास मनाई.
- 2 कलम ३२० - लोकसेवा आयोगाचे अधिकार.
- 2 कलम ३२१ - आयोगाच्या कार्याचा विस्तार.
- 2 कलम ३२२ - आयोगाचा खर्च.
- 2 कलम ३२३ - अहवाल.

या प्रकारे संघ लोकसेवा आयोगाचे संदर्भात राज्यघटनेतील कलमात तरतूदी दिसून येतात.

□ संघलोकसेवा आयोगाचे कार्य :-

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३२० मध्ये त्याचे कार्य व अधिकार स्पष्ट केले आहेत.

१. केंद्र व राज्याच्या सेवांच्या पदाबाबतच्या नियुक्ती संदर्भात परिक्षांचे आयोजन करणे.
२. जर दोन किंवा त्यापेक्षा राज्यानी संघ लोकसेवा आयोगाला भरती संबंधी आग्रह धरल्यास त्याचे नियोजन करणे.
३. नागरी सेवांच्या बढती, बदल्या व नियुक्ती संबंधी तत्त्वे निर्धारित करणे.
४. नागरी सेवकांच्या शिस्त, त्यांच्या संबंधीतची कारवाई याविषयी सल्ला देणे.
५. नागरी सेवेतील भरती पद्धतीत विविध टप्प्यांचे नियोजन करणे. यात लेखी, मुलाखत पद्धतीने भरती करणे.
६. नागरी सेवाबाबत निर्माण होणाऱ्या समस्याबाबत केंद्र सरकार व राष्ट्रपतीला सल्ला देणे.
७. आयोगाचा आपल्या कार्याविषयी राष्ट्रपतीला अहवाल सादर करणे.

या प्रकारे केंद्रीय लोकसेवा आपले कार्य करत असते. केंद्रीय लोकसेवा आयोग देशाच्या धोरणात्मक दृष्ट्या नागरी सेवकांची निवडीचे कार्य करून महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडत असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

□ अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. १४८ व्या कलमात कशाची तरतूद आहे?
२. मुख्य निर्वाचन आयुक्त कोण आहेत?

३. संघ लोकसेवा आयोगाची तरतूद कोणत्या कलमात आहे?

□ ब) रिकाम्या जागा भरा.

१. ३२४ कलम संबंधीत आहे.

२. वित्त आयोगाची तरतूद कलमात आहे.

४.३ सारांश

राज्यघटनेतील तरतुदी आधारे देशात विविध घटनात्मक प्राधिकरणांच्या निर्मितीद्वारे सुव्यवस्था प्रस्थापनेचा प्रयत्न झालेला आहे. महालेखापरिक्षक, महान्यायवादी, निवडणूक आयोग, केंद्रीय लोकसेवा आयोग, वित्त आयोग यांच्या कायदेशीर निर्मितीद्वारे या व्यवस्था स्वतंत्र बनवून त्यांना आपआपल्या कार्यक्षेत्रात कार्य करण्याची स्वायत्तता प्रदान केली आहे. त्यामुळे आयोगाच्या स्वतंत्र व निर्भिडपणे कार्य करताना आढळतात. भारतातील लोकशाही यशस्वीतेमध्ये त्यांचे मोलाचे योगदान आहे.

४.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. महालेखापरिक्षक : शासनाच्या खर्चाचे नियंत्रण ठेवणारा पदाधिकारी
२. आचारसंहिता : योग्य पध्दतीने काम करणाऱ्यासाठीची योग्य नियमावली
३. वित्त आयोग : केंद्र राज्य यांच्या करांची विभागणी करणारी संस्था.

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- अ) १) निरिक्षक व महालेखापरिक्षक
२) सुकुमार सेन
३) ३१५.
- ब) १) निवडणूक आयोग.
२) २८० कलम.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) टिपा लिहा.

१. महालेखा परिक्षक.
२. केंद्रीय लोकसेवा आयोग.
३. निर्वाचन आयुक्त.

ब) सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. नियंत्रक व महालेखा परीक्षकावर चर्चा करा.
२. भारतातील निवडणूक आयोगावर भाष्य करा.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. डॉ. दुर्गादास बसू : “भारत का संविधान : एक परिचय”, दसवा प्रकाशन, २०१३.
२. डॉ. भास्कर भोळे : “भारताचे शासन व राजकारण”, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, २००८.
३. डॉ. सुमंत यशवंत : “भारतातील राजकीय प्रक्रिया”, आनंद पब्लिकेशन, २००८.
४. भारत सरकार : “भारताचे संविधान”, भारत सरकार विधि व न्याय मंत्रालय, (२६ सप्टेंबर २००६ पर्यंत फेरबदल) मराठी आवृत्ती, पृ. १३८.
५. विजय तुंटे, संदीप नेरकर : “भारतीय राज्यव्यवस्था”, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
६. प. ल. जोशी : “भारतीय संविधान शासन व राजकारण”, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
७. बी. बी. पाटील : “भारताचे शासन आणि राजकारण”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२.
८. B. L. Fadia : "Indian Government and Politics", Sahitya Bhawan, Agra, 2012.

